

הכנסת

מרכז המחקר והמידע

שירות צבאי של חרדים וחרדים לשעבר

כתיבה: אוריאנה אלמסי

אישור: שלי לוי, ראשת צוות בכירה

עריכה לשונית: מערכת דברי הכנסת

י"א בכסלו תשע"ט

19 בנובמבר 2018

הכנסת, מרכז המחקר והמידע

קריית בן-גוריון, ירושלים 91950

טל': 02 - 6408240/1

פקס: 02 - 6496103

www.knesset.gov.il/mmm

מסמך זה נכתב לבקשת חבר הכנסת עופר שלח, ובו התבקשנו לבחון את שילובם של חרדים לשעבר בשירות צבאי בצה"ל, ובתוך כך להציג נתונים על מספרם ועל הסיוע המוצע להם. נקדים ונאמר כי **ממשרד הביטחון נמסר למרכז המחקר והמידע של הכנסת כי "אין ברישומי הצבא הגדרה ל'חרדים לשעבר', ובהתאם לא קיימים נתונים אודות קבוצה שכזו. כפועל יוצא, לא קיימים בצבא מסלולי שירות ייחודיים המיועדים ל'חרדים לשעבר'.**¹ בהינתן שתוכנית הלימודים במוסדות החינוך החרדיים לרוב אינה כוללת לימודי ליבה ולכן בוגריה יתקשו להשתלב בשירות הצבאי, במסמך זה נבחן האם מסלולי השירות הייחודיים המוצעים לחרדים, הכוללים השלמת השכלה והכשרות מקצועיות, נגישים גם לחרדים לשעבר. כמו כן נציג את הסיוע הכלכלי שמעניק צה"ל לחיילים, ובכללם חיילים חרדים לשעבר.

תמצית

- על פי ההסדר הקבוע בחוק שירות ביטחון [נוסח משולב], תשמ"ו-1986, שתוקפו עד 2 בדצמבר 2018, חרדי הוא מי שבין גיל 14 לגיל 18 למד שנתיים לפחות במוסד חינוך חרדי כמוגדר בחוק. בפסק הדין של בג"ץ שלפניו יש לבטל את הסדר הגיוס הקיים כיום, מתחו השופטים ביקורת על הגדרת "חרדי" בחוק, שכן לדבריהם "מתעורר חשש כי ההגדרה לעניין השאלה מיהו 'בוגר מוסד חרדי' לצורך בדיקת השגת יעדי הגיוס... הינה מרחיבה יתר על המידה... הגדרה זו יכולה להוביל לכך שגם מתגייס שאינו חרדי ביום גיוסו ייחשב כחרדי לצורך בדיקת העמידה ביעדי הגיוס" (ההדגשה אינה במקור).²
- בין שנות הגיוס 2013-2016 חלה עלייה של כ-45% במספר המתגייסים החרדים לצה"ל – מ-1,972 מתגייסים בשנת 2013 ל-2,850 בשנת 2016. עם זאת, בתקופה זו גדלו גם יעדי הגיוס בכ-60%, ולכן חלה ירידה בשיעור המתגייסים מתוך יעדי הגיוס השנתיים. כך, בעוד בשנת 2013 שיעור המתגייסים החרדים מתוך יעדי הגיוס היה 99%, בשנת 2016 הוא היה כ-89%. נציין כי בשנת 2017 התגייסו לצה"ל 3,070 חרדים, אולם לשנה זו לא נקבע יעד גיוס.
- מספר החרדים שהתגייסו לשירות לאומי- אזרחי בשנים 2014-2016 ירד מ-744 בשנת 2014 ל-571 בשנת 2016. ירידה זו הובילה לכך ששיעור העמידה ביעדי הגיוס לשירות הלאומי-אזרחי ירד מכ-50% בשנת 2014 לכ-28% בלבד בשנת 2016.
- נכון ליולי-אוגוסט 2018 שירתו בצה"ל ובשירות הלאומי-אזרחי 8,577 חרדים (7,250 בצה"ל ו-1,327 בשירות לאומי-אזרחי). משרד הביטחון והרשות לשירות לאומי אינם יודעים אם נתון זה כולל חרדים לשעבר, ואם כן – מה מספרם.
- מבין 7,250 החרדים המשרתים בצה"ל באוגוסט 2018, כ-19% (1,350) משרתים במסגרת כלל-צה"לית ולא במסלולי השירות הייחודיים לחרדים. בהינתן שלרוב חרדים מעוניינים בסביבת שירות המותאמת לאורח חייהם, מועלית השאלה האם החרדים המשרתים במסגרת הכלל-צה"לית הם חרדים לשעבר. כאמור, לדברי צה"ל, אין בידי מידע על מספר החרדים לשעבר.
- המשרתים במסלולי השירות הייחודיים לחרדים נדרשים לשמור על אורח חיים דתי, ולכן אפשר להניח שחרדים לשעבר, שאינם שומרים עוד על אורח חיים זה, לא יוכלו להשתלב במסלולים אלו. עם זאת, גורמים שונים ציינו בפנינו שישנם חרדים לשעבר המשרתים במסלולים המיועדים לחרדים ושומרים על אורח החיים הנדרש בהם. נדגיש כי משרד הביטחון לא השיב לשאלת מרכז המחקר והמידע של הכנסת האם חרדים לשעבר רשאים להשתתף במסלולים אלו, ואם לא – מה הנימוקים לכך, ולכן אין באפשרותנו לבסס או להפריך טענה זו.

¹ רס"ן נועה הרפז-יוז, רמ"ד כנסת, ממשל וציבור בלשכת הרמטכ"ל, מכתב, 13 באוגוסט 2018.
² סעיף 87, בג"ץ 1877/14 התנועה לאיכות השלטון נ' הכנסת, 12 בספטמבר 2017.

- מהמסמך עולה כי צה"ל מכיר בצורך בהתאמת מבחני המיון לצה"ל לקבוצות אוכלוסייה שונות, ובהן חרדים לשעבר, בין השאר כיוון שבשל היעדר לימודי ליבה חרדים לשעבר עלולים לקבל ציונים נמוכים במבחני המיון ולהשתבץ לתפקידים שאינם הולמים בהכרח את פוטנציאל השירות שלהם. נציין כי בשנת 2014 החלה עבודת מטה להתאמת מבחני המיון לאוכלוסיות שונות, אולם לא ברור אם עבודה זו הושלמה ואם אכן מיושם הליך מיון המותאם לחרדים לשעבר.
- למשרתים החרדים במסלולי השירות הייחודיים ניתנת האפשרות להשלים את השכלתם ולקבל הכשרה מקצועית. עם זאת, רק מיוני 2018 בוגרי החינוך החרדי שאינם משרתים במסלולים החרדיים עשויים להיות זכאים להשלמת השכלתם בארבעת חודשי השירות האחרונים. ייתכן שבין חיילים אלו יש גם חרדים לשעבר.
- במסמך מפורטים מסלולי הסיוע הכלכלי לחיילים בכלל, ובתוך כך לחיילים בודדים, שמהם עשויים ליהנות גם חיילים חרדים לשעבר. **כשליש מהחיילים החרדים הם בודדים, אך לא ידוע לנו כמה חרדים לשעבר מוכרים כחיילים בודדים.**
- הגדרת "חרדי" בהצעת חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 25) (שילוב תלמידי ישיבות), התשע"ח-2018, שגובשה בעקבות ביטול הסדר הגיוס לחרדים על ידי בג"ץ, **זהה להגדרה בהסדר התקף כיום ובוטל על ידי בג"ץ. בהצעת החוק אף נכתב מפורשות שהגדרה זו כוללת גם חרדים לשעבר לעניין עמידה ביעדי הגיוס. עם זאת, לא ברור אם מעבר להכללתם של החרדים לשעבר בקביעת יעדי הגיוס של חרדים יש גם כוונה להעמיד לרשותם ערוצי סיוע שמטרתם לסייע להם להשתלב בשירות הצבאי ולזכות בהשלמת השכלה כמו זו המוצעת לחרדים במסלולי השירות הייעודיים המוצעים להם.** לצד ההצהרה בדבר הכללת חרדים לשעבר, הוגדרו בהצעת החוק יעדי גיוס החרדים לשנים 2018-2022, הנמוכים מיעד הגיוס שנקבע לשנת 2016 (5,200 מתגייסים).

מבוא

חרדים וחרדים לשעבר עלולים לעמוד בפני חסמים שיקשו עליהם להשתלב במעגלים שונים בחברה הישראלית, בין השאר בשל היותם בוגרי מוסדות החינוך החרדי, שלרוב תוכנית הלימודים בהם אינה כוללת השכלה יסודית במקצועות כגון מתמטיקה, אנגלית ויישומי מחשב. היעדר השכלה זו מקשה על ההשתלבות בשירות הצבאי לא רק של גברים חרדים, אלא גם של חרדים לשעבר, שכן על אף שכיום הם אינם משתייכים לחברה החרדית, השכלתם נרכשה במוסדות החינוך החרדיים.³ בנוסף לכך, חרדי המתגייס לצבא עשוי להיות נשוי ובעל משפחה ולהזדקק לסביבת שירות המותאמת לאורח חייו הדתי, והוא עלול להיות חסר עורף משפחתי בשל התנגדות משפחתו לגיוסו לצבא. גם חרדי לשעבר עלול לסבול מחסמים בפני שירותו הצבאי, ובעיקר מכך שמלבד היעדר השכלה מתאימה הוא עלול להיות חסר עורף משפחתי וחברתי בשל התנגדות משפחתו וקהילתו לחזרתו בשאלה.

קיים קושי להגדיר חרדי, וכן חרדי לשעבר. לכל גוף, רשות או משרד ממשלתי יש הגדרה שונה לחרדי ולעיתים לגוף אחד יש כמה הגדרות. על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בהתבסס על סקר כוח אדם, כ-14% מאוכלוסיית היהודים בישראל בשנת 2016 הם חרדים.⁴ בסקר כוח אדם, הנשאל יוגדר חרדי על פי הגדרה עצמית של אורח חייו, שכן נציג של משק הבית מוסר מידע על אורח החיים הדתי של כל

³ דוח הוועדה לשינוי כלכלי חברתי-השקפה כללית ועיקרי ההמלצות (דוח טרכטנברג), אוקטובר 2011, ע' 130. ראו לדוגמה: סעיף 3 בכתב התביעה, ת"א 34537-09-15 לב ואחי' נגד משרד החינוך ואחי'.

⁴ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סוגיות באוכלוסיית ישראל, מצגת שהוצגה בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, דיון בנושא: הערכת מצב דמוגרפי וגאו-אסטרטגית לישראל לשנת 2050, 9 במאי 2018.

הגרים בדירה.⁵ אין הגדרה או נתונים על מספר החרדים לשעבר בישראל. לפי עמותת יוצאים לשינוי, המסייעת ליוצאים בשאלה, חרדי לשעבר הוא "בוגר חינוך חרדי שכיום אינו מנהל אורח חיים חרדי,"⁶ אולם כאמור אין נתונים על מספרם.

ההסדר הקיים כיום לשילובם של חרדים בצה"ל נקבע במסגרת חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 19), התשע"ד-2014, שהוסיף את פרק ג' לחוק שירות ביטחון [נוסח משולב] תשמ"ו-1986 והתקבל בכנסת התשע-עשרה. תיקון זה, שנכנס לתוקף במרס 2014, מגדיר את תלמידי הישיבות שנכללים בהסדר, את המנגנונים לגיוס, את הכללים לקביעת יעדי הגיוס ואת מתן דחיות השירות והפטורים משירות לתלמידי ישיבות.⁷

בנובמבר 2015 תוקן החוק שוב (תיקון מס' 21), ונערכו שינויים בהסדר הגיוס לחרדים שנקבע בתיקון מס' 19, בין היתר בשל ההתנגדות ברחוב החרדי להסדר.⁸ בספטמבר 2017 פסק בג"ץ כי יש לבטל את הסדר הגיוס של החרדים (תיקונים מס' 19 ו-21) וקבע שהביטול ייכנס לתוקפו ב-2 בדצמבר 2018,⁹ כדי לאפשר לרשויות להיערך להשלכות הביטול ולקבוע הסדר חדש.¹⁰ בעקבות החלטה זו, ביולי 2018 עברה בכנסת בקריאה ראשונה הצעת החוק הממשלתית – הצעת חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 25) (שילוב תלמידי ישיבות), התשע"ח-2018 – המבקשת לקבוע הסדר חדש.¹¹ לשם הכנת ההצעה לקריאה שנייה ושלישית הוקמה הוועדה המיוחדת של הכנסת להסדרת מעמדם של תלמידי ישיבות ולשילובם של בוגרי ישיבות בשירות צבאי, בשירות לאומי-אזרחי ובתעסוקה, בראשותו של חבר הכנסת דוד אמסלם, (להלן: ועדת אמסלם),¹² הדנה בהצעת החוק.

להלן לוח הזמנים של תיקוני החוק ופסיקות בג"ץ בשנים 2014-2018:

- מרס 2014 – תיקון מס' 19 לחוק שירות ביטחון עבר בכנסת בקריאה שנייה ושלישית.
- נובמבר 2014 – תיקון מס' 21 לחוק שירות ביטחון עבר בכנסת בקריאה שנייה ושלישית.
- ספטמבר 2017 – בג"ץ ביטל את תיקונים מס' 19 ו-21 לחוק שירות ביטחון.
- יולי 2018 – תיקון מס' 25 לחוק שירות ביטחון עבר בכנסת בקריאה ראשונה.
- דצמבר 2018 – כניסה לתוקף של ביטול תיקונים מס' 19 ו-21.

(1) במציאות זו, נכון להיום ועד ל-2 בדצמבר 2018, ההסדר הקבוע בחוק שירות ביטחון [נוסח משולב], תשמ"ו-1986,¹³ הכולל את תיקונים 19 ו-21, הוא התקף, ובו נעסוק במסמך זה (להלן: ההסדר הקבוע בחוק). על פי חוק זה, חרדי הוא "בוגר מוסד חינוך חרדי – מי שלמד בין גיל 14 לגיל 18, שנתיים לפחות

⁵ אופניות (אפשרויות הבחירה) בשאלה: חילוני, מסורתי, דתי, דתי מאוד, חרדי (למשקי בית יהודיים בלבד), אורח חיים מעורב (במשקי בית שבהם יותר מנפש אחת, ושיש יותר מאורח חיים אחד מבחינה דתית). הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סקר כוח אדם, הגדרות, סיווגים והסברים, תאריך כניסה: 22 באוקטובר 2018.

⁶ יוסי קלאר, מנכ"ל משותף, עמותת יוצאים לשאלה, שיחת טלפון, 25 באפריל 2018.

⁷ חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 19), תשע"ד-2014.

⁸ חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 21), התשע"ו-2015.

מתוך דברי ההסבר, הצעת חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 21), התשע"ו-2015.

דברי הכנסת, הישיבה ה-66 של הכנסת ה-20, 23 בנובמבר 2015.

⁹ בג"ץ 1877/14 התנועה לאיכות השלטון נ' הכנסת, 12 בספטמבר 2017.

בג"ץ קבע כי הביטול ייכנס לתוקף בספטמבר 2018 ולבקשת המדינה האריך זאת עד 2 בדצמבר 2018.

בג"ץ 1877/14, התנועה לאיכות השלטון נגד הכנסת, 6 באוגוסט 2018.

¹⁰ סעיף 103, בג"ץ 1877/14 התנועה לאיכות השלטון נ' הכנסת, 12 בספטמבר 2017.

¹¹ הצעת חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 25) (שילוב תלמידי ישיבות), התשע"ח-2018.

¹² הוועדה המיוחדת להסדרת מעמדם של תלמידי ישיבות ולשילובם של בוגרי ישיבות, בשירות צבאי, בשירות לאומי-אזרחי ובתעסוקה.

¹³ חוק שירות ביטחון [נוסח משולב], תשמ"ו-1986.

במוסד חינוך שהוא אחד מאלה: מוסד חינוך תרבותי ייחודי, כהגדרתו בחוק מוסדות תרבותיים ייחודיים, התשס"ח-2008,¹⁴ המיועד לקבוצת האוכלוסייה המפורטת בפסקה (1) להגדרה 'קבוצת תרבותית ייחודית' בחוק האמור;

(2) מוסד לימודי חרדי או חלק ממוסד לימודי המיועד לתלמידים חרדים, שקבע בצו שר הביטחון, בהתייעצות עם שר החינוך או עם שר הכלכלה, לפי העניין ובאישור ועדת החוץ והביטחון של הכנסת."

במסגרת פסיקת בג"ץ שבה נפסל הסדר הגיוס לחרדים,¹⁵ שופטי בג"ץ מתחו ביקורת על הגדרה הזו, שכן לדבריהם, "מתעורר חשש כי ההגדרה לעניין השאלה מיהו 'בוגר מוסד חרדי' לצורך בדיקת השגת יעדי הגיוס, ובקיצור מיהו 'חרדי' לצורך החוק – הינה מרחיבה יתר על המידה. כזכור, [...] די בכך שמתגייס לצבא למד במשך שנתיים לפחות בין הגילאים 14-18 באחד המוסדות שמוגדרים שם, על מנת שייכלל ביעדי הגיוס. הגדרה זו יכולה להוביל לכך שגם מתגייס שאינו חרדי ביום גיוסו ייחשב כחרדי לצורך בדיקת העמידה ביעדי הגיוס" (ההדגשה אינה במקור).¹⁶

דהיינו, הגדרת "חרדי" בחוק עשויה לכלול גם חרדים לשעבר לצורך קביעת עמידה ביעדי הגיוס, אולם נשאלת השאלה האם הגדרה זו מיושמת גם לצורך זכאות למסלולי שירות ייחודיים או לשירותים שייסיעו להם להשתלב בשירות הצבאי. לדברי הסוציולוג ד"ר נרי הורביץ, "המונח 'יוצאים בשאלה' מחייב הגדרה אופרטיבית [...] שנועדה לקבוע את גדרי הזכאות במסגרת רשת ביטחון מפני סיכונים וזכאות לשירותים המסייעים ליוצאים בשאלה לממש את הפוטנציאל שלהם כאזרחים". לדבריו, "יוצא בשאלה, לצורך הדיון בעיצוב מדיניות ושירותים חברתיים, הוא מי שגדל בבית חרדי, התחנך במוסדות חרדיים בגיל היסודי, המשיך במסגרת בישיבה קטנה או סמינר וזיהה עצמו כחרדי באורחות חייו ובמעגלי השתייכותו הקהילתית".¹⁷ לדברי ד"ר הורביץ, "מוסדות המדינה הגדירו, בעקיפין, מתוך הכרח לספק שירותים בתחומי השכלה, תעסוקה ושירות צבאי לחרדים, גם את היוצאים בשאלה. המרכיב המרכזי בהגדרה, אשר הושפע מן האתגר של פתיחת מערכות ציבוריות לחרדים, נשען על הקריטריון של גברים בוגרי מוסדות חינוך חרדי בגיל העל-יסודי. את הזכויות של הגברים העניקו חלקית גם לנשים, ובצורות שונות גם ליוצאים בשאלה שנתקבלו למסגרות ייעודיות לחרדים".¹⁸

בשל היעדר מידע מצה"ל על מספרם של החרדים לשעבר, בפרקים הבאים נתמקד בהסדר הגיוס לחרדים; נציג את מסלולי השירות הייחודיים לחרדים ונבחן אם הם פתוחים גם בפני חרדים לשעבר; נסקור את הסיוע הכלכלי והסיוע ברכישת השכלה שמציע צה"ל לחיילים בכלל, ובהם לחרדים לשעבר; ולבסוף נציג את עיקרי הצעת החוק לתיקון הסדר הגיוס המוצע ונבחן את הכללתם של חרדים לשעבר בהסדר זה.

¹⁴ על פי סעיף 1 בחוק מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים, התשס"ח-2008:

מוסד חינוך תרבותי ייחודי – מוסד חינוך שלומדים בו תלמידים בכיתות טי-י"ב, כולן או חלקן, שניתן בו חינוך שיטתי הנובע מאורח חייה של הקבוצה התרבותית הייחודית הלומדת בהתאם למאפיינייה הייחודיים, וקיבלה הכרה לפי סעיף 2; **קבוצת תרבותית ייחודית** – קבוצת אוכלוסייה שיש לה מאפיינים תרבותיים ייחודיים והיא אחת מאלה: 1. קבוצת האוכלוסייה החרדית שתלמידיה לומדים בישיבה לימודי קודש לפי ההלכה היהודית; 2. קבוצת אוכלוסייה אחרת שקבע השר בצו, באישור ועדת החינוך התרבות והספורט של הכנסת.

¹⁵ בג"ץ 1877/14 התנועה לאיכות השלטון נ' הכנסת, 12 בספטמבר 2017.

¹⁶ סעיף 87, בג"ץ 1877/14 התנועה לאיכות השלטון נ' הכנסת, 12 בספטמבר 2017.

¹⁷ נרי הורביץ, יציאה בשאלה: סיכון, סיכוי ומדיניות חברתית, עמותת יוצאים לשינוי, תשע"ח-2018, עמ' 9-10.

¹⁸ שם.

1. נתונים על דחיית שירות, פטור משירות ומספר המתגייסים החרדים

בהתאם להסדר הקבוע בחוק, תלמידי ישיבה יכולים לקבל דחיית שירות או פטור משירות בהתאם לעמידה בתנאים המפורטים בפרק ג'1 בחוק שירות ביטחון התשמ"ח-1986. על פי סעיף 26 לחוק:¹⁹

(א) שר הביטחון, לבקשת מיועד לשירות ביטחון שהוא תלמיד ישיבה וביום התחילה מלאו לו 18 שנים וטרם מלאו לו 22 שנים, רשאי לדחות בצו את מועד התייצבותו של המבקש לשירות סדיר, אם מצא כי מתקיימים לגביו התנאים לדחיית שירות וראה לנכון לעשות כן בהתחשב בצורכי הביטחון ובהיקף הכוחות הסדירים.

(ב) צו דחיית שירות לפי סעיף זה יינתן לתקופה שלא תעלה על שנה.

(ג) שר הביטחון רשאי לחזור ולתת למיועד לשירות ביטחון כאמור בסעיף קטן (א) צו דחיית שירות לפי סעיף זה, עד הגיעו לגיל 24.

(ד) נדחה שירותו של מיועד לשירות ביטחון לפי הוראות סעיף זה מזמן לזמן עד הגיעו לגיל 24, רשאי שר הביטחון לפטור אותו בצו מחובת שירות סדיר, ויחולו לגביו הוראות סעיף 26 יב לענין שילוב בתעסוקה.²⁰ תלמיד ישיבה שקיבל דחיית שירות עד הגיעו לגיל 21 רשאי להצטרף לשירות הלאומי-אזרחי,²¹ ומעמדו במהלך תקופת ההתנדבות בשירות הלאומי-אזרחי יהיה כדחוי שירות.²² בסוף ההתנדבות, כלומר בגיל 22, הוא יקבל פטור משירות צבאי.²³

בתרשים מס' 1 נציג את מספר דחיות השירות והפטורים שניתנו לחרדים בכל אחת משנות הגיוס 2014–2017. נציין כי שנת גיוס מתחילה ב-1 ביולי ומסתיימת ב-20 ביוני בשנה שאחריה. כפי שיוצג בתרשים, מספר דחיות השירות גבוה ממספר הפטורים, מכיוון שדחיות השירות ניתנות לקבוצת גיל גדולה יותר – 18 עד 24 – בעוד הפטורים ניתנים רק לבני 24 או לבני 22 שסיימו שירות לאומי-אזרחי. הנתונים לא כוללים את מספר דחיות השירות והפטורים שניתנו לתלמידי הישיבות של הציונות הדתית הכלולות בהסדר (נתונים אלה מופיעים בנספח מס' 1).

¹⁹ סעיף 26, סימן ב': תקופת ההסתגלות הראשונה, חוק שירות ביטחון [נוסח משולב], תשמ"ו-1986.

²⁰ סעיף 26. (ד), סימן ב': תקופת ההסתגלות הראשונה, חוק שירות ביטחון [נוסח משולב], תשמ"ו-1986.

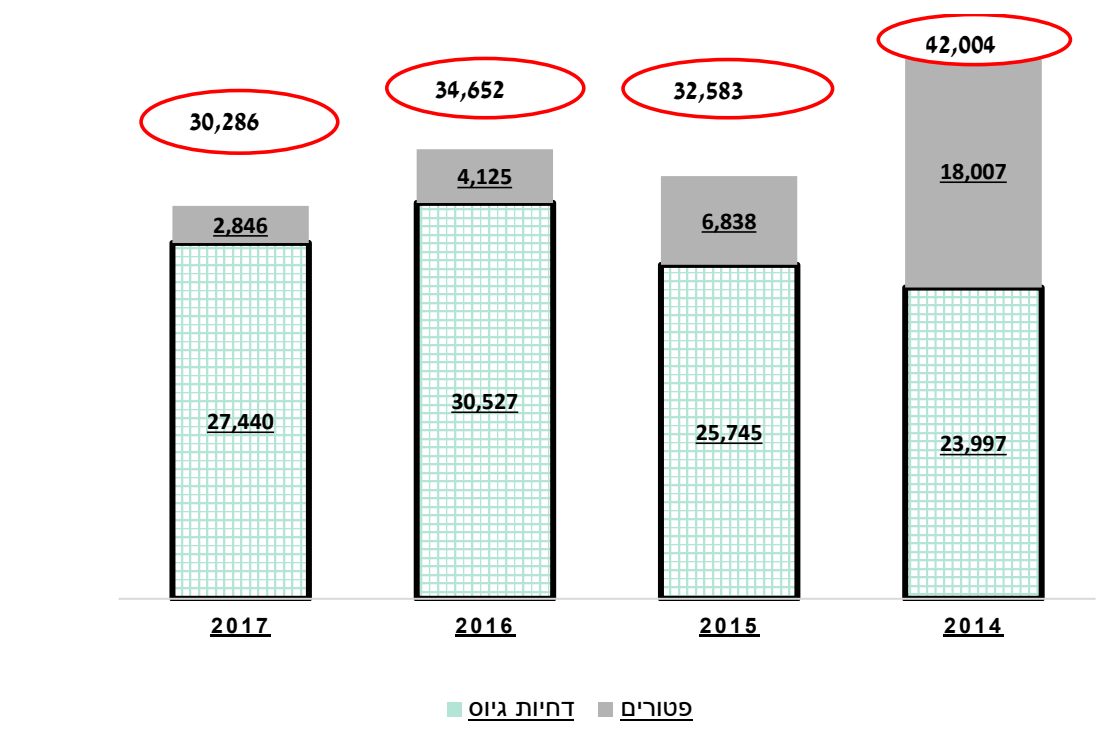
²¹ סעיף 26. (א), (ג), סימן ב': תקופת ההסתגלות הראשונה, חוק שירות ביטחון [נוסח משולב], תשמ"ו-1986.

²² סעיף 26. (ד), סימן ב': תקופת ההסתגלות הראשונה, חוק שירות ביטחון [נוסח משולב], תשמ"ו-1986.

²³ סעיף 26 ח. (א), סימן ב': תקופת ההסתגלות הראשונה, חוק שירות ביטחון [נוסח משולב], תשמ"ו-1986.

תרשים מס' 1: מספר דחיות שירות ופטורים שניתנו לחרדים בכל אחת משנות הגיוס 2014-2017²⁴

- מהתרשים עולה כי מספר הפטורים משירות צבאי שניתנו לחרדים בשנת 2017 היה נמוך בכ-84% ממספרם בשנת 2014 – 2,846 פטורים בשנת 2017 לעומת 18,007 פטורים בשנת 2014. הירידה המשמעותית ביותר הייתה בשנה שבה תוקן תיקון מס' 19 לחוק שירות ביטחון, כלומר בין שנת 2014 ל-2015, אז קטן מספר הפטורים בכמעט שני-שלישים.
- בין השנים 2014-2016 חלה עלייה של כ-27% במספר דחיות השירות שניתנו (מ-23,997 ל-30,527), אך בשנת 2017 קטן מספר דחיות השירות בכ-10% לעומת שנת 2016;
- אם בוחנים את כלל הפטורים והדחיות שניתנו בכל אחת מהשנים האלה, עולה שמספר הפטורים והדחיות בשנת 2017 היה נמוך בכ-28% ממספרם בשנת 2014 (מ-42,004 ל-30,286). עם זאת, בהינתן שהשינוי המשמעותי הוא במספר הפטורים שניתנו, אפשר לראות שהיחס בין מספר הדחיות למספר הפטורים השתנה במהלך השנים: בשנת 2014 מספר הדחיות שניתנו היו גבוה בערך פי 1.5 ממספר הפטורים, ואילו בשנת 2017 הוא היה גבוה כמעט פי עשרה ממספר הפטורים שניתנו באותה שנה.

בהסדר הקבוע בחוק לא נקבעו יעדי הגיוס של החרדים, אלא נכתב כי "תחליט הממשלה, בין השאר, על יעדים שנתיים של גיוס לשירות [...] ועל אופן השגתם; היעדים השנתיים יכללו: (1) יעד שנתי לגיוס לשירות סדיר; (2) יעד שנתי לגיוס לשירות לאומי-אזרחי, בחלוקה לשירות אזרחי-ביטחוני ושירות אזרחי-חברתי; (3) יעד שנתי מצטבר הכולל את היעדים השנתיים"²⁵ (ההדגשה לא במקור). על פי החוק, כאשר הממשלה תקבע את יעדי הגיוס, עליה להתייחס למספר דחיות השירות שניתנו למיועדים לשירות עד גיל 26, למספר הפטורים ולכך שעל יעדי הגיוס לגדול משנה לשנה, ובלבד שיעד הגיוס לא יפחת מ-3,300 בשנה. החוק קובע שאם בשנת גיוס מסוימת התגייסו 1,000 לוחמים חרדים בני 18-20, כל שני מתגייסים נוספים

²⁴ רס"ן נועה הרפז-יוז, רמ"ד כנסת, ממשל וציבור בלשכת הרמטכ"ל, מכתב, 31 ביולי 2018.

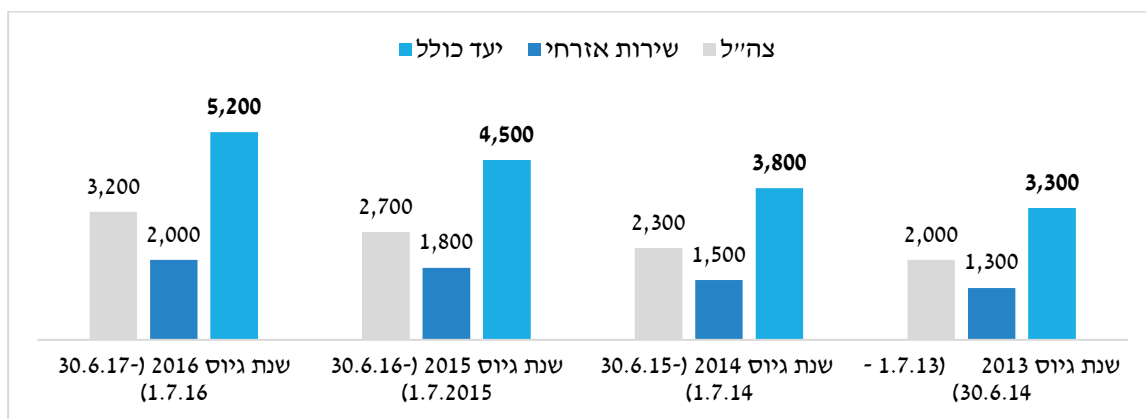
²⁵ סעיף 26טו(ג), סימן ד': יעדי גיוס, פרק ג' 1: שילוב בוגרי ישיבות ומוסדות חינוך חרדים, לחוק שירות ביטחון [נוסח משולב], תשמ"ו-1986.

בני 18-20 מעבר ל-1,000 הלוחמים ייספרו, לצורך קביעת עמידה ביעדי גיוס, כשלושה לוחמים.²⁶ כלומר אם בשנה מסוימת התגייסו 1,010 לוחמים חרדים בני 18-20, אזי לצורך חישוב עמידה ביעדי הגיוס השנתיים מדובר ב-1,015 חיילים חרדים ולא 1,010.²⁷

ביולי 2013, במסגרת החלטת הממשלה 'שילוב חרדים ובני מיעוטים בשירות צבאי ואזרחי לצורך שילובם בשוק העבודה וליצירת שוויון בנטל הביטחוני והכלכלי',²⁸ נקבעו יעדי הגיוס של החרדים לצה"ל ולשירות האזרחי לכל אחת משנות הגיוס 2013-2016. יעדים אלו נקבעו לפני תיקון החוק, אך הם נותרו בעינם גם לאחר חקיקתו. להלן יעדי הגיוס לצבא ולשירות האזרחי, בנפרד וביחד, לשנות הגיוס 2013-2016. הממשלה לא קבעה יעדי גיוס לשנת הגיוס 2017 (1 ביולי 2017 עד 30 ביוני 2018).

תרשים מס' 2: יעדי הגיוס לצה"ל ולשירות הלאומי-אזרחי והיעד השנתי הכולל לשנים 2013-2016²⁹

1.1 גיוס לשירות צבאי

להלן נתונים על גיוס החרדים לצה"ל בכל אחת משנות הגיוס 2013-2017 ושיעורם מיעד הגיוס השנתי.³⁰ הנתונים לא כוללים את תלמידי הישיבות של הציונות הדתית (נתונים אלו מופיעים בנספח מס' 1).

שנת גיוס	יעד הגיוס ³¹	מספר המתגייסים	שיעור המתגייסים מתוך יעד הגיוס לאותה שנה
2013	2,000	1,972	99%
2014	2,300	2,203	96%
2015	2,700	2,475	92%
2016	3,200	2,850	89%
2017	לא נקבע	3,070	

²⁶ סעיף 26טו. (ד) (ה) (ו), סימן ד': יעדי גיוס, פרק ג': שילוב בוגרי ישיבות ומוסדות חינוך חרדים, לחוק שירות ביטחון [נוסח משולב], תשמ"ו-1986.

²⁷ סעיף 26טו. (ו), סימן ד': יעדי גיוס, פרק ג': שילוב בוגרי ישיבות ומוסדות חינוך חרדים, לחוק שירות ביטחון [נוסח משולב], תשמ"ו-1986.

²⁸ החלטת ממשלה מס' 638, שילוב חרדים ובני מיעוטים בשירות צבאי ואזרחי לצורך שילובם בשוק העבודה וליצירת שוויון בנטל הביטחוני והכלכלי, 28 ביולי 2013.

²⁹ שם.
³⁰ רס"ן נועה הרפז-יוז, רמ"ד כנסת, ממשל וציבור בלשכת הרמטכ"ל, מכתב, 31 ביולי 2018.
 לשכת שר הביטחון, דיווח לוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, מספר מתגייסים חרדים בשנת הגיוס 2017, מכתב, 13 בספטמבר 2018.

³¹ החלטת ממשלה מס' 638, שילוב חרדים ובני מיעוטים בשירות צבאי ואזרחי לצורך שילובם בשוק העבודה וליצירת שוויון בנטל הביטחוני והכלכלי, 28 ביולי 2013.

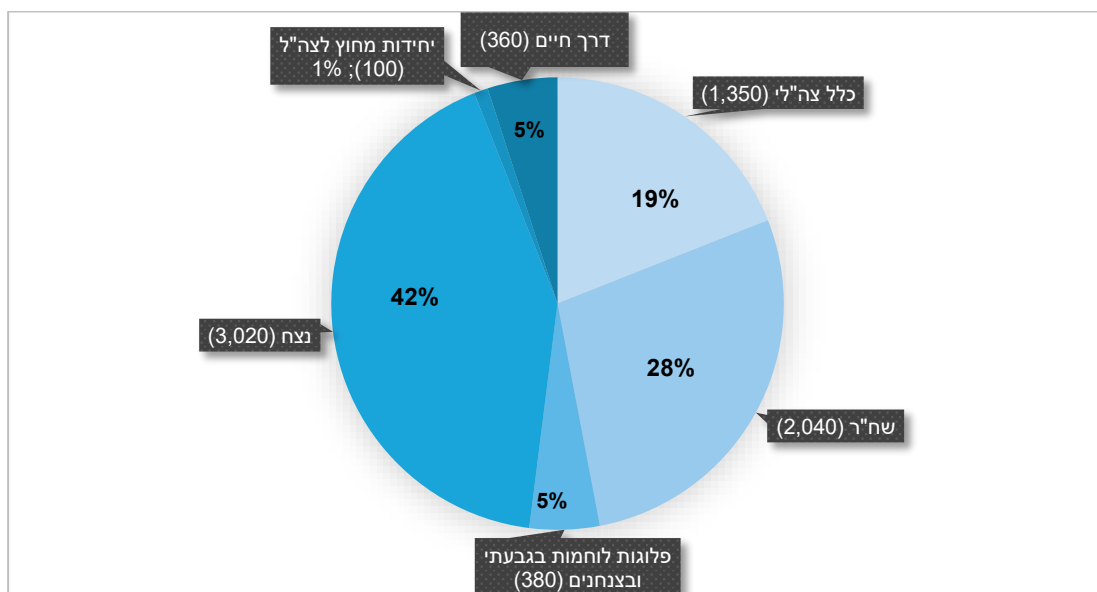
הכנסת

מרכז המחקר והמידע

מהטבלה עולה שבין שנות הגיוס 2013-2016 חלה עלייה של כ-45% במספר המתגייסים החרדים לצה"ל, אך עם זאת שיעור המתגייסים מתוך יעדי הגיוס השנתיים קטן, משום שיעדי הגיוס בשנים אלו גדלו בכ-60%.

נדגיש כי השיעור מתוך יעד הגיוס חושב בהנחה שלכל מתגייס משקל שווה, אולם כאמור, בחוק נקבע שאם בשנת גיוס מסוימת יתגייסו 1,000 לוחמים בני 18-20, כל שני מתגייסים נוספים בגילים אלו ייספרו כשלושה.³² אין בידינו מידע על גיל המתגייסים החרדים, ולכן אין באפשרותנו לחשב את העמידה ביעד הגיוס על פי נוסחה זו.

באוגוסט 2018 שירתו בצה"ל בסך הכול 7,250 חיילים חרדים. להלן התפלגותם לפי מסלולי שירות: ³³

- שני מסלולי השירות המובילים בקרב חיילים חרדים, נכון לאוגוסט 2018, הם נצח יהודה (42%) ומסלול שח"ר (28%).
- 19% (1,350) מהחיילים החרדים משרתים בשירות כלל-צה"לי. נציין כי צה"ל לא הגדיר מהו שירות כלל-צה"לי בהתייחס לחיילים חרדים. בהינתן שלרוב חרדים מעוניינים בסביבת שירות המותאמת לאורח חייהם, מועלית השאלה אם החרדים המשרתים במסגרת הכלל-צה"לית הם חרדים לשעבר. כאמור, מצה"ל נמסר שאין מידע על מספרם של החרדים לשעבר.

1.2 גיוס לשירות לאומי-אזרחי

כאמור, נוסף על שירות צבאי החרדים משרתים גם בשירות לאומי-אזרחי. להלן מספר המתנדבים החרדים שהחלו שירות לאומי-אזרחי בכל אחת משנות הגיוס 2014-2016, ושיעורם מיעד הגיוס השנתי לשירות הלאומי-אזרחי: ³⁴

³² [סעיף 26טו\(ו\), סימן ד': יעדי גיוס, פרק ג'1: שילוב בוגרי ישיבות ומוסדות חינוך חרדים, לחוק שירות ביטחון \[נוסח משולב\], תשמ"ו-1986.](#)

³³ רס"ן נועה הרפז-יוז, רמ"ד כנסת, ממשל וציבור לשכת הרמטכ"ל, מכתב, 31 ביולי 2018.

³⁴ רו"ח משה הומינר, ממונה תקציב ברשות השירות הלאומי-אזרחי, מכתב, 3 בספטמבר 2018.

הכנסת

מרכז המחקר והמידע

תאריך	יעד גיוס לשירות לאומי-אזרחי	מספר מתנדבים בפועל	שיעור המתנדבים מתוך יעד הגיוס לאותה שנה
1.7.2014	1,500	744	כ-50%
1.7.2015	1,800	733	כ-41%
1.7.2016	2,000	562	כ-28%
1.7.2017	לא נקבע יעד	571	----

לפי הנתונים בטבלה, בשנים אלו חלה ירידה במספר החרדים שהצטרפו לשירות הלאומי-אזרחי, לצד העלאת יעד הגיוס. לכן בעוד מספר המתגייסים בשנת 2014 היה כ-50% מיעד הגיוס השנתי, בשנת 2016 הוא ירד לכ-28%.

מהרשות לשירות לאומי נמסר שהסיבות לאי-עמידה ביעדי ההתנדבות של החרדים הן: 1. קיומה של אווירה שלילית ואף עוינת בחלק מהקהילה החרדית; 2. דמי כלכלה נמוכים המשולמים במסגרת השירות האזרחי בהשוואה לשכר של החיילים ובעיקר לשכר חייל נשוי; 3. שלילת האפשרות להתנדב חצי יום וללמוד בכולל בחצי היום השני ולקבל 50% מהתמיכה בכולל; 4. גיל המתנדבים הוא 21, ולדעת הרשות הורדת הגיל תגדיל את מספר המתנדבים החרדים.³⁵

ביולי 2018 שירתו בשירות האזרחי בסך הכול 1,327 חרדים.³⁶

לסיכום, ביולי-אוגוסט 2018 שירתו בצה"ל ובשירות הלאומי-אזרחי 8,577 חרדים (7,250 בצה"ל ו-1,327 מתנדבים בשירות האזרחי).³⁷ כאמור, על פי ההגדרה בהסדר הקיים כיום, חרדים לשעבר עשויים להיות כלולים בהגדרה "חרדי", אולם משרד הביטחון והרשות לשירות לאומי אינם יודעים אם נתון זה כולל חרדים לשעבר, ואם כן – מה מספרם.

2. השירות הצבאי של חרדים ושל חרדים לשעבר בצה"ל

חיילים חרדים וחרדים לשעבר עשויים להידרש להשלמת השכלה שהיעדרה יקשה עליהם להשתבץ בתפקידים מסוימים בשירות הצבאי. בפרק זה נציג את מסלולי השירות שצה"ל מעמיד לרשות החרדים במטרה לשלבם בשירות הצבאי, ונבחן אם המסלולים האלה נגישים גם לחרדים לשעבר, שכאמור עשויים אף הם להתקשות בהשתלבות בשירות הצבאי. אולם ראשית, נציג בקצרה את הקושי העומד בפני חרדים לשעבר הנדרשים לעמוד בהליכי המיון לצה"ל.

2.1 הליכי המיון לצה"ל

שיבוץ המועמדים לשירות ביטחון (להלן: מלש"בים) לתפקידים בצה"ל נעשה בהתאם למבדקים שונים שנעשים בצו הגיוס הראשון.³⁸ אלה המדדים שנבדקים בתהליכי המיון ואופן חישובם:³⁹

- **סימול עברית** – מדד המבטא את רמת ידיעת העברית של המלש"ב.

³⁵ רוי"ח משה הומינר, ממונה תקציב רשות השירות הלאומי-אזרחי, מכתב, 3 בספטמבר 2018.

³⁶ שם.

³⁷ רוי"ח משה הומינר, ממונה תקציב רשות השירות הלאומי-אזרחי, מכתב, 3 בספטמבר 2018. רס"ן נועה הרפז-יוז, רמ"ד כנסת, ממשל וציבור לשכת הרמטכ"ל, מכתב, 31 ביולי 2018.

³⁸ **פקודת מטכ"ל, 32.0422 מקצועות צבאיים-חוגרים-עקרונות**, 15 בנובמבר 1981. תוקף מ-10 במרס 2008.

³⁹ **דוח מבקר המדינה 67א לשנת 2016, המיון והגיוס לצה"ל**, ע' 1133.

- ציון השכלה ראשוני (צה"ר) – מדד המייצג את מספר שנות הלימוד של המלש"ב ואת פוטנציאל בחינות הבגרות שלו (לאילו בחינות בגרות אמור המלש"ב לגשת וכמה יחידות לימוד בכל מקצוע).
- דירוג פסיכוטכני ראשוני (דפ"ר) – מדד האומד יכולת שכלית, הנקבע על פי מבחנים פסיכוטכניים ממוחשבים. ציון הדפ"ר נע בין 10 ל-90 במרווחים של עשר נקודות.⁴⁰
- ציון דירוג ראשוני כללי (צד"כ) – מדד איכותי האומד יכולת הסתגלות למערכת הצבאית והצלחה בתפקידי לחימה. הצד"כ משמש בעיקר למיון ראשוני ליחידות התנדבות ולניבוי הצלחה בצבא בכלל ובחילות קרביים בפרט. הצד"כ נקבע לפי ריאיון אישי.
- ציון קבוצת איכות (קב"א) – מדד איכותי המשמש ככלי מיון ראשוני עיקרי לאיתור ולמיון ליעדים נבחרים. ציון הקב"א לגברים משקלל צה"ר, דפ"ר וצד"כ, וציון קב"א לנשים משקלל צה"ר ודפ"ר. ציון הקב"א נע בין 41 (נמוך) ל-56 (גבוה), ויש חמש קבוצות של הקב"א.

מלש"ב חרדי או חרדי לשעבר שלא למד לימודי ליבה ולא רכש מיומנויות לשימוש במחשב עלול להתקשות בקבלת ציון גבוה במבחנים הפסיכוטכניים, ולכן ציוני הדפ"ר והקב"א שלו עלולים להיות נמוכים. עובדה זו עלולה להוביל לשיבוץ בתפקידים שאינם הולמים בהכרח את הפוטנציאל שלו.⁴¹ אך בעוד המתגייסים החרדים משובצים במסלולי שירות ייחודיים להם שבמסגרתם הם יכולים להשלים את השכלתם, לא ברור איזה מענה ניתן למתגייסים שהם חרדים לשעבר שאינם מעוניינים לשרת במסלולי השירות לחרדים אך זקוקים לסיוע בהשלמת השכלה לשם מיצוי מיטבי של פוטנציאל השירות שלהם.

בשנת 2014 פרסם צה"ל במסגרת חוק חופש המידע דוח שנתי, ובו נכתב בין השאר כי בשנה זו החלה עבודת מטה לביצוע התאמות של מערכת המיון בצה"ל. מטרתה של התאמה זו להביא לידי מיצוי את הפוטנציאל של המלש"ב הן בשירות הצבאי והן בשוק העבודה לאחר השחרור.⁴² במרס 2014 כתב גם ראש חטיבת תומכ"א לשעבר, תא"ל גדי אגמון, לוועדה לפניית הציבור של הכנסת שצה"ל עתיד ליישם מיון ייעודי לאוכלוסיית היוצאים בשאלה.⁴³ שלוש שנים לאחר מכן, בדוח שפרסם צה"ל בשנת 2017 במסגרת חוק חופש המידע, נכתב כי בשנה האחרונה צה"ל עורך מחדש את מערכת המיון.⁴⁴ אין בידינו מידע אם עבודת מטה זו הושלמה, והאם בעקבותיה מיושמת תוכנית המיועדת לחרדים לשעבר.

2.2 מסלולי השירות לחרדים

החיילים החרדים משרתים במסלולי שירות נפרדים, המותאמים לאורח חייהם הדתי. המסלולים הכוללים קורסים והכשרות המותאמים להשכלתם, והם נועדו לסייע להם להשתלב במקצועות השונים בצבא. על פי אתר האינטרנט של צה"ל "שילוב חרדים", המשרתים במסלולי השירות המיועדים לחרדים נדרשים לשמור על אורח חיים דתי, ולכן אפשר להניח שחרדים לשעבר שאינם שומרים עוד על אורח חיים זה לא יוכלו להשתלב במסלולים אלו.

⁴⁰ אתר האינטרנט מטב – אתר המתגייסים של צה"ל, צו ראשון – הנתונים האישיים. תאריך כניסה: 5 בנובמבר 2018.
⁴¹ טענה זו הועלתה בפנינו בין השאר על ידי ציקי אוד, המרכז לזכרו של מייקל לוי לחיילים בודדים, שיחת טלפון, 11 בנובמבר 2018.

⁴² צה"ל, דוח מסכם שנה קלנדרית 2014, לפי חוק חופש המידע, התשנ"ח-1998.

⁴³ תא"ל גדי אגמון, ראש חטיבת תומכ"א בצה"ל, מכתב לוועדה לפניית הציבור של הכנסת בעניין היוצאים בשאלה, 5 במרס 2014.

⁴⁴ צה"ל, דוח מסכם שנה קלנדרית 2017, לפי חוק חופש המידע, התשנ"ח-1998.

להלן פירוט מאפייני השירות במסלולים אלו וההסדרים שניתנים למשרתים בהם כדי לסייע להם להשלים את השכלתם: ⁴⁵

מה ניתן למשרתים במסלול?	מאפייני השירות	קהל יעד ומקומות השירות	מסלול
<p>השירות בגדוד "נצח יהודה" מורכב משירות של שנתיים ומשנת משימה נוספת, שבמהלכה החיילים זכאים להשלים בגרויות, לרכוש מקצוע או להמשיך בלימודי דת.</p>	<p>שמירה מלאה על אורח חיים חרדי; שירות לגברים בלבד; אוכל בכשרות מהודרת; תפילות במניין וחיזוק תורני (ליווי על ידי רבנים ואברכים חרדים). הלוחמים מלווים על ידי רבני עמותת "נצח יהודה",⁴⁷ המעניקים להם תמיכה רוחנית וגשמית.⁴⁸ באתר האינטרנט של צה"ל נכתב כי "כלל מאפייני השירות הינם חובה לחיילי התוכנית, וזהים בכל הזרועות והמקצועות"⁴⁹ (הדגשה במקור). כמו כן, בטופס ההצטרפות מפורטים כללים המחייבים את החיילים המשתייכים למסלול: (1) חובת כיסוי ראש בכובע או בכיפה בבסיס ומחוצה לו; (2) חובה על שמירת השבת בבסיס ומחוצה לו; (3) השארת פאות עד עצם הלחי ואי-שימוש בתער; (4) דיבור ראוי, ללא ניבול פה, קללות וכו'; (5) איסור הכנסת עיתונים, תמונות, DVD, טלוויזיה חומרי קריאה לא צנועים; (6) חובה להתנהג בכללי השילוב הראוי גם מחוץ לגבולות המסלול (ההדגשה לא במקור). הפרת הכללים או חלקם תגרום להרחקה מהמסלול ומהיחידה.⁵⁰</p>	<p>מיועד לחרדים בני 18-21. השירות בחילות השונים יותאם לפרופיל של החייל: בגדוד "נצח יהודה" ובמסגרות לחימה נוספות ישובצו כלוחמים בעלי פרופיל 82 ומעלה. במסלול הלוחמים בחיל האוויר וב"מגיני הנגב" ישובצו בעלי פרופיל 72. בחיל האוויר, באגף תקשוב ובאגף טכנולוגיה-לוגיסטיקה ישובצו כתומכי לחימה בתפקידים טכנולוגיים בעלי פרופיל 64 ומטה.</p>	<p>מסלולי נצח⁴⁶</p>
<p>השירות מורכב משנתיים הכשרה ופעילות מבצעית ועוד שמונה חודשים של הכשרה והכנה להשתלבות בשוק התעסוקה. ההכשרה כוללת השלמת בגרויות, לימוד מקצוע או חזרה לישיבה.</p>	<p>הקפדה על אורח חיים חרדי; ליווי רבני מדי שבת; שירות לגברים בלבד; כשרות מהדרין; מלווה חברתי צמוד; תפילות במניין ושיעור תורה יומי. באתר האינטרנט נכתב: "כלל מאפייני השירות הינם חובה לחיילי התוכנית" (הדגשה במקור).⁵³</p>	<p>מיועד לבני 18-21 שעברו גיבוש ובעלי פרופיל קרבי, ולחיילים שברצונם לשמור על אורח חיים חרדי במסגרת השירות.⁵²</p>	<p>פלוגת ח"ץ בחטיבת הצנחנים⁵¹</p>

⁴⁵ אתר האינטרנט שירות חרדים בצה"ל, [מסלולי גיוס לחרדים](#).

⁴⁶ שירות חרדים בצה"ל, [מסלולי גיוס לחרדים – מסלול נצח](#), תאריך כניסה: 8 במאי 2018.

⁴⁷ [עמותת נצח יהודה](#) – גוף רבני אזרחי שהוקם על ידי קבוצת רבנים חרדים בשיתוף האגף הביטחוני-חברתי במשרד הביטחון וצה"ל, במטרה לספק מענה לנוער חרדי שאינו מוצא את מקומו בלימוד תורה בישיבה.

⁴⁸ שירות חרדים בצה"ל, [מסלולי גיוס לחרדים – מסלול נצח יהודה](#), תאריך כניסה: 8 במאי 2018.

⁴⁹ אתר האינטרנט של האגף לשילוב חרדים בצה"ל, [חוברת מקצועות נצח](#), תאריך כניסה: 11 בנובמבר 2018.

⁵⁰ [הצהרת טופס הצטרפות למסלול נצח יהודה](#).

⁵¹ אתר האינטרנט שירות חרדים בצה"ל, [מסלול צנחנים](#), תאריך כניסה: 9 במאי 2018.

⁵² אתר האינטרנט שירות חרדים בצה"ל, [הצטרפות למסלול צנחנים](#), תאריך כניסה: 9 במאי 2018.

⁵³ אתר האינטרנט שירות חרדים בצה"ל, [מסלול צנחנים – מאפייני השירות](#), תאריך כניסה: 9 במאי 2018.

<p>השירות מורכב משנתיים של שירות מבצעי ושנה שלישית להשלמת השכלה.</p>	<p>הקפדה על אורח חיים חרדי והווי יחידתי התואם לאוריינטציה החרדית; שירות לגברים בלבד; ליווי רבנים מדי שבת; אוכל בכשרות למהדרין; מלווה חברתי צמוד; תפילות במניין; שיעור תורה יומי. "כלל מאפייני השירות הינם חובה לחיילי התוכנית" (הדגשה במקור).⁵⁶</p>	<p>מיועד לחרדים בני 18-21 בעלי פרופיל רפואי ורצון לשמור על אורח חיים חרדי במסגרת השירות ואחרי (ההדגשה לא במקור).⁵⁵</p>	<p>פלוגת תומר בגדוד 435 בחטיבת גבעתי⁵⁴</p>	
<p>השירות מתאפיין ברכישת מקצוע תוך כדי שירות. המסלול כולל מכינה מקצועית להשלמת ידע בסיסי באנגלית ובמתמטיקה, הכשרה מקצועית ושירות במקצוע ובתפקיד הנרכש שמקנה ידע וניסיון שמסייע בהשתלבות בשוק התעסוקה.</p> <p>לאחר השחרור ניתנים ליווי והשמה מקצועית על ידי ארגון הגיוינט במסגרת תנופה בתעסוקה (תב"ת).</p>	<p>השירות מתאפיין בשימור צביונו החרדי של המשרת. מאפייני שירות: הקפדה מלאה על אורח חיים חרדי; סביבת עבודה עם גברים בלבד הקרובה למקום המגורים; ימי ישיבה חודשיים; שיעור תורני בכל יום; תפילות במניין; אוכל בכשרות מהדרין; לינות בית. "כלל מאפייני השירות הם חובה לחיילי התוכנית וזהים בכל הזרועות והמקצועות" (הדגשה במקור).⁵⁷</p>	<p>מיועד לגברים נשואים בכל גילי השירות.</p> <p>השירות במסלול זה נעשה בחיל האוויר, בחיל הים, בפיקוד העורף, באגף מודיעין (אמ"ן), באגף כוח אדם (אכ"א) באגף טכנולוגיה ולוגיסטיקה (אטי"ל), בחיל תקשוב, ברבנות הצבאית ובפיקוד העורף.</p>	<p>מסלולי שילוב חרדים (שח"ר)</p>	
<p>משך המסלול הוא ארבע שנים: שנתיים של לימוד בבית המדרש, שנתיים שירות במסלול החרדי.</p> <p>התוכנית מורכבת מ-30 שעות שבועיות ו-20 שעות שבועיות לימודי ליבה או הכשרה מקצועית.</p>	<p>הסגל החינוכי יכלול ראש ישיבה ואיש צוות חינוכי אחד, שאחד מהם בוגר שירות צבאי.</p>	<p>לחרדים בני 18 עד 22 שישוּבצו בתפקידי הלחימה והסייבר.</p>	<p>ישיבות הסדר חרדיות טכנולוגיות "דרך חיים"⁵⁸</p>	<p>מסלול אקדמי⁵⁸</p> <p>מיועד לחרדים בני 23 לכל היותר המעוניינים להתגייס לצה"ל לאחר שרכשו מקצוע ומעוניינים לצבור ניסיון מקצועי במהלך השירות הצבאי.</p>
<p>המסלול כולל לימודים לתואר ראשון, ולאחר מכן שירות צבאי בתפקיד שמותאם למקצוע הנלמד.</p>		<p>למועמדים לשירות עד גיל 23, שרכשו או שמעוניינים לרכוש השכלה אקדמית לפני הגיוס.</p>	<p>אקדמיזציה</p>	

לשם המחשה, להלן התפלגות המתגייסים החרדים בכל אחת משנות הגיוס 2016 ו-2017 לפי מסלולי השירות:

⁵⁴ שירות חרדים בצה"ל, [מסלולי גיוס לחרדים – מסלול תומר](#), תאריך כניסה: 8 במאי 2018.

⁵⁵ ש.ם.

⁵⁶ ש.ם.

⁵⁷ להרחבה ראו באתר האינטרנט: [שירות חרדים בצה"ל-מסלול שח"ר](#).

⁵⁸ שירות חרדים בצה"ל, [מסלולי גיוס לחרדים – מסלול אקדמי](#), תאריך כניסה: 8 במאי 2018.

⁵⁹ ישיבות דרך חיים הן ישיבות הסדר חרדיות טכנולוגיות המשלבות בין לימודים תורניים, השלמת פערים במקצועות הליבה ולימודים מקצועיים. תחומי הלימוד המקצועיים הם מחשוב, אלקטרוניקה, סייבר, הנדסת מכונות וחשמל. אתר האינטרנט של האגף הביטחוני-חרדי, [חרדים ותורניים – תוכניות ומסלולי המשך](#), תאריך כניסה: 8 בנובמבר 2018.

הכנסת

סך הכול	מסלולי השירות לחרדים			שנת גיוס
	כלל-צה"לי	שח"ר, עתודה ואקדמיזציה	נצח, תומר, ח"ץ ⁶⁰	
2,850	609 (21%)	934 (33%)	1,307 (46%)	2016 ⁶¹
3,070	592 (19%)	1,084 (35%)	1,394 (45%)	2017 ⁶²

אפשר לראות שכ-45% מהמתגייסים החרדים בכל אחת משנות הגיוס 2016 ו-2017 התגייסו למסלולי נצח, תומר וח"ץ; כ-35% התגייסו למסלולי השח"ר והאקדמיה וכ-20% לשירות כלל-צה"לי. לא ידוע לנו מהם מאפייני המתגייסים החרדים המשתלבים במסלול הכלל-צה"לי וכמה מהם חרדים לשעבר. כאמור, מדובר בכ-600 מתגייסים בשנה שאינם משרתים במסלולי השירות הייעודיים לחרדים אך נספרים כתלמידי ישיבות לצורך קביעת העמידה ביעדי הגיוס.

*

מהפירוט על מסלולי השירות שלעיל עולה שהצבא פועל להסרת חסמי ההשכלה של החיילים החרדים כדי להביא לשילובם המיטבי בשירות הצבאי, ובהמשך גם בשוק התעסוקה. עם זאת, כאמור, אפשר להניח שבשל הדרישה לשמירה על אורח חיים חרדי, חיילים חרדים לשעבר שאינם שומרים על אורח חיים זה לא יוכלו להשתלב במסלולים אלו, על אף שבשל היותם בוגרי מוסדות החינוך החרדים גם הם זקוקים להשלמת השכלה ולסיוע בהכשרה המקצועית המוצעת בחלק ממסלולי השירות הייעודיים לחרדים. אף על פי כן, כמה גורמים טענו בפנינו שישנם חרדים לשעבר המשרתים במסלולי השירות המיועדים לחרדים, והם מנהלים אורח חיים על פי הנדרש במסלולים אלו.⁶³ נדגיש כי משרד הביטחון לא השיב לשאלת מרכז המחקר והמידע של הכנסת אם חרדים לשעבר רשאים להשתתף במסלולי השירות בצה"ל המיועדים לחרדים, ואם לא – מה הנימוקים לכך, ולכן אין באפשרותנו לבסס או להפריך טענה זו. כמו כן, לטענת צה"ל, אין ברישומי הצבא הגדרה לחרדים לשעבר, ולכן הוא אינו יודע את מספרם.

בהקשר זה נציין שגם מהרשות לשירות הלאומי-אזרחי נמסר למרכז המחקר והמידע באוגוסט 2018 שלא ידוע כמה מהמתנדבים הם חרדים לשעבר, ושבמסגרת השירות הלאומי-אזרחי אין מסלול ייחודי לחרדים לשעבר ולא מוצעת להם הכשרה שונה מיתר המתנדבים.⁶⁴

3. סיוע בהשכלה ובכלכלה שניתן לכלל החיילים, ובתוך כך לחיילים חרדים לשעבר

חיילי צה"ל, ובכללם חיילים חרדים וחרדים לשעבר, עשויים להיות זכאים לקבלת סיוע בתחומים שונים כגון השכלה, דיור וכלכלה. בפרק זה נציג את הסיוע הניתן בתחומים שונים, שכאמור גם חרדים לשעבר עשויים להיות זכאים לו.

3.1 השלמת השכלה במהלך השירות

⁶⁰ בנתוני צה"ל על מספר המתגייסים למסלולי נצח, תומר וח"ץ ציין צה"ל גם את "קרן ישראל". הכוונה לנוער חרדי בגילי תיכון, שבתום לימודים ישיבתיים מקצועיים תיכוננים מתגייס לשירות צבאי המותאם לצורכי המתגייסים. דפנה סידס-כהן, ראש תחום בכירה לביטחון בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, שיחה, 8 בנובמבר 2018.

⁶¹ אביגדור ליברמן, שר הביטחון, מכתב לצחי ברוורמן, מזכיר הממשלה, 30 באוגוסט 2017.

⁶² רס"ן נועה הרפז-יוז, רמ"ד כנסת, ממשל וציבור בלשכת הרמטכ"ל, מכתב לוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, 16 באוגוסט 2018.

⁶³ ציקי אוד, המרכז לזכרו של מייקל לוי לסייע לחיילים בודדים, שיחת טלפון, 11 בנובמבר 2018; יוסי קלאר, מנכ"ל משותף עמותת יוצאים לשאלה, שיחת טלפון, 25 באפריל 2018.

⁶⁴ רו"ח משה הומינר, ממונה תקציב ברשות השירות הלאומי-אזרחי, מכתב, 3 בספטמבר 2018.

הכנסת

מרכז המחקר והמידע

לקראת סוף השירות הצבאי, צה"ל מאפשר לחיילים העומדים בתנאים מסוימים להשלים השכלה: ⁶⁵

קורס להשלמת השכלת יסוד (השכ"י) – חייל בשירות סדיר שלא סיים בית ספר יסודי בארץ, או שסיים בית ספר יסודי בחו"ל ולא למד בארץ, חייב להשלים בתקופת שירותו תוכנית להשכלת יסוד שתקנה לו תעודה מוכרת. המקצועות הנלמדים הם עברית, תנ"ך, ידיעת הארץ, היסטוריה ישראלית, אזרחות, מורשת הגבורה, חשבון והנדסה, גיאוגרפיה, היסטוריה כללית, טבע ואנגלית. במסגרת זו יש שני קורסים:

1. קורס השכלת יסוד (השכ"י), שנועד להשלמת עשר שנות לימוד ונמשך 14 שבועות. המקצועות הנלמדים בקורס זה הם אזרחות, מתמטיקה, הבנת הנקרא, היסטוריה ומחשבים;
2. קורס השכלת יסוד (השכ"י) במרחבים, המיועד לחיילים עם הקלות תנאי שירות (ת"ש), אישורי עבודה וכדומה. הקורס נמשך 16 שבועות בתנאי בסיס פתוח.

קורס תעודת גמר תיכון (תג"ת) להשלמת 12 שנות לימוד, שנמשך חמישה חודשים ומתקיים בבסיס חינוך מחו"ל אלון. הקורס מיועד לחיילים בעלי 10-11 שנות לימוד שנותרו להם פחות מ-12 חודשי שירות. בקורס לומדים אנגלית, מתמטיקה בהיקף של 1-3 יחידות גמר, הבנת הנקרא, חיבור, מחשבים בהיקף יחידת גמר אחת וגיאוגרפיה בהיקף של 3 יחידות גמר. יש לציין כי מדובר ביחידות תג"ת ולא יחידות בגרות. על החייל לצבור שבע יחידות גמר לפחות, מהן יחידת גמר אחת במתמטיקה ויחידת גמר אחת בהבנת הנקרא, ובנוסף לכך שלוש יחידות בגרות. בסוף הקורס יערכו מבחנים מטעם משרד החינוך, ובסיומם יקבל החייל תעודת גמר תיכונית של 12 שנות לימוד. ⁶⁶

אין בידנו מידע כמה מהחרדים לשעבר משתלבים בקורסים האלה ומה מידת הנגישות שלהם לקורסים האלה.

על פי פק"ל מדיניות בוגרי החינוך החרדי שאינם במסלולי החרדים, שפורסם על ידי אגף תכנון ומיון כוח אדם בצה"ל ביוני 2018, חיילים אלו עשויים להיות זכאים להשלמת השכלה בארבעת חודשי השירות האחרונים לשירותם. כאמור, ייתכן שבקרב חיילים אלו יש גם חרדים לשעבר. חיילים אלו יאותרו ויתבקשו למלא שאלון שבו ידרגו את מסלולי הלימוד וההכשרה המועדפים עליהם. לאחר ניתוח השאלונים על ידי מינהלת שילוב החרדים הם ישולבו במסלולי הלימוד וההכשרה הרלוונטיים. ⁶⁷ לדברי יוסי קלאר, מנכ"ל משותף בעמותת "יוצאים לשינוי", צה"ל לא עושה די לפרסום התוכנית בקרב החיילים הזכאים לתוכנית זו. ⁶⁸

3.2 תשלומי משפחה

חיילים נשואים, עם או בלי ילדים, חיילים בודדים וחיילים עם קשיים כלכליים זכאים לתשלומי משפחה (תשמ"ש), המשולמים על ידי צה"ל לפי קריטריונים המפורטים בחוקת התשלומים למשפחות חיילים בשירות חובה. ⁶⁹ חייל חרדי או חרדי לשעבר העומד בתנאים אלו זכאי אף הוא לסיוע זה.

⁶⁵ פקודת מטכ"ל מס' 37.0102: השכלה לחיילים בצה"ל – לימוד השכלת יסוד לחיילים בשירות סדיר, 15 בנובמבר 1977.

⁶⁶ [אתר חיל חינוך ונוער – השלמת השכלה והקניית שפה](#). תאריך כניסה: 11 בנובמבר 2018.

⁶⁶ [אתר מטב למתגייסים, הקורסים וההכשרות במחווה אלון](#), תאריך כניסה: 16 בנובמבר 2018.

⁶⁷ חטיבת תכנון ומינהל כוח אדם בצה"ל, פק"ל מדיניות בוגרי החינוך החרדי שאינם במסלולי חרדים, 13 ביוני 2018.

⁶⁸ יוסי קלאר, מנכ"ל משותף עמותת יוצאים לשינוי, שיחת טלפון, 18 בנובמבר 2018.

⁶⁹ פקודת מטכ"ל מס' 35.0210, [חוקת התשלומים למשפחות חיילים בשירות חובה – נוהל הבקשות ואישורן](#), 10 ביולי 1990.

3.3 סיוע לחיילים בודדים

הואיל ומשפחותיהם של חלק מהחיילים החרדים, כמו גם של חרדים לשעבר, עלולות לנתק עימם את הקשר בשל גיוסם לצבא – או במקרה של חרדים לשעבר, על רקע יציאתם בשאלה – חיילים אלו עלולים להיות חסרי עורף משפחתי, ומשכך ייתכן שהם זכאים להכרה כחיילים בודדים. יש שתי קבוצות של חיילים בודדים: ⁷⁰

א) חייל בודד מובהק – חייל שהתייתם משני הוריו; חייל שעלה לארץ בגפו והוריו שוהים בחו"ל; חייל שהוריו ירדו מהארץ; חייל שהוריו בשליחות במשך חצי שנה ומעלה, בין שנסעו מטעמים פרטיים ובין שמטעם מקום העבודה.

ב) חייל בודד חסר עורף משפחתי – חייל שהוכח שקיים נתק בלתי ניתן לגישור בינו לבין הוריו, או חייל שהורחק מהמסגרת המשפחתית, למשל: 1. חייל שאינו מקיים קשר עם הוריו; 2. חייל שהוריו אינם מהווים תא משפחתי מתפקד, גם אם הוא בקשר עם שני הוריו או אחד מהם, אולם אין לו אפשרות להתגורר עימם והוא לא נתמך בהם; 3. חייל שעד גיל 18 התגורר אצל משפחת אומנה, בין שהוא ממשיך להתגורר אצלה ובין שלא; 4. כל מצב משפחתי שוועדת החריגים השתכנעה כי הורי החייל אינם מהווים עבורו תא משפחתי ויש הצדקה להכיר בו כחסר עורף משפחתי.

תקציב הטיפול בחיילים בודדים לשנת 2017 היה כ-180 מיליון ש"ח.⁷¹ בשנת הגיוס 2017 היו בצה"ל 7,066 חיילים בודדים, מהם 3,719 חיילים בודדים מובהקים ו-3,347 חיילים בודדים חסרי עורף משפחתי. על פי נתוני תכנון ומינהל כוח אדם בצה"ל שהועברו לוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, כ-32% מהמתגייסים החרדים בשנת 2017 (שנה קלנדרית) הם חיילים בודדים.⁷² אין בידינו מידע כמה מהם חרדים לשעבר.

סוגי הסיוע שצה"ל מעניק לחיילים בודדים: ⁷³

1. תשלומי משפחה לחיילים בודדים⁷⁴ – תשלומים אלו מיועדים להבטיח קיום מינימלי של בני משפחה החייל הנזקקים לכך, וכוללים:
 - תשמ"ש הורים – להורים העומדים במבחן הכנסות ועם כושר השתכרות;
 - תשמ"ש בן זוג – לאשת חייל הממצה כושר השתכרות ועומדת במבחן ההכנסות.
2. מתן היתר עבודה פרטית – גם ללא הוכחה של מצוקה כלכלית.
3. חופשות מיוחדות – חייל עם בעיה כלכלית או סוציאלית רשאי לצאת לחופשה כלכלית למשך 45 יום במצטבר בשנה לכל היותר. החופשה תינתן באישור מפקד בדרגת רס"ן.
4. פתרונות דיור:
 - ברחבי הארץ יש כ-100 דירות מרוהטות, ובכל דירה מתגוררים שישה חיילים או שש חיילות. חייל המתגורר בדירה כזו זכאי מדי חודש ל-400 ש"ח לרכישת מזון (במקום 150 ש"ח);

⁷⁰ סא"ל קרן זיו-אב, רע"ן ת"ש, דף מידע – מעטפת הטיפול בחיילי חובה נזקקים בצה"ל והיקפים, דיון בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, 18 בפברואר 2018.

פקודת מטכ"ל מס' 35.0808, חיילים בודדים – עקרונות, זכויות ונהלים, 4 בדצמבר 1975, תוקף מ-26 במאי 2013.

⁷¹ סא"ל קרן זיו-אב רע"ן ת"ש, דף מידע – מעטפת הטיפול בחיילי חובה נזקקים בצה"ל והיקפים, דיון בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, 18 בפברואר 2018.

⁷² דפנה סידס-כהן, רכות תחום בכירה לביטחון בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, שיחה, 5 ביולי 2018.

⁷³ סא"ל קרן זיו-אב רע"ן ת"ש, דף מידע – מעטפת הטיפול בחיילי חובה נזקקים בצה"ל והיקפים, דיון בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, 18 בפברואר 2018.

⁷⁴ שם.

- לינה בבית החייל עם מתן ארוחות, שירותי כביסה וליווי אישי וחברתי;
- מגורים בקיבוץ אצל משפחה מאמצת;
- סיוע בשכר דירה בסך 1,300 ש"ח בחודש.

5. סיוע כלכלי:

- מענק חודשי בסך 540-962 ש"ח, בהתאם לאופי השירות (עורף/ לוחם/ תומך לחימה);
 - מענקי מזון בסך 150 ש"ח לחודש לרכישת מוצרי מזון בשופרסל, למעט טבק ואלכוהול. הזכאות היא אישית ולא ניתנת להעברה;
 - מענק יחידתי המוזרם ישירות לחשבון הבנק של החייל. יש שלושה סוגי מענקים: (1) מענק רגיל – ניתן לבעיה כלכלית נקודתית ודחופה של החייל או משפחתו, וזאת לאחר מיצוי ערוצי הסיוע האחרים, כמו חופשה מיוחדת והיתר עבודה פרטית, וכאשר הלוואה אינה מספיקה; (2) מענק בזק – מתן סכום כספי לחשבון הבנק של החייל תוך 72 שעות ממועד הזנת המענק, ללא הצגת אישורים כלכליים ובהתאם לשיקול דעתה של קצינת הת"ש; (3) מענק מתמשך – סכום קבוע הנכנס לחשבון הבנק של החייל ב-1 בחודש במשך כמה חודשים, כמענה לבעיה כלכלית מתמשכת של החייל או משפחתו, ולאחר שמוצו ערוצי הסיוע האחרים;
 - מענק אכ"א חריג – ניתן לחייל שנקלע למצוקה כלכלית קשה וחריגה ביותר, בסך 10,000 ש"ח לכל היותר לשנת שירות, על פי צורכי החייל ולפי שיקול דעת של מופת ענף ת"ש;
 - הלוואות – ניתנות לחייל עם בעיה כלכלית שמעידה על הוצאה מעל המותר או התנהלות כלכלית שגויה שאינה מצדיקה מתן מענק. החזר ההלוואה מנוכה מדמי הקיום של החייל בחמישה תשלומים שווים. סוגי ההלוואות: הלוואה יחידתית עד 1,200 ש"ח במצטבר במשך שנה, או הלוואה עד 500 ש"ח בנקודת זמן ללא הצגת אישורים כלכליים.
 - קופת הידידות – סיוע ברכישת מוצרי חשמל וריהוט בסיסי לבית. האישור ניתן על ידי קצינת ת"ש יחידתית לאחר ביקור בית המעיד על הצרכים ועל בסיס אישורים כלכליים;
 - תווי מג"ד ומפקד – תווי קנייה לרכש מזון, שניתנים על פי שיקול דעת מפקד היחידה בדרגת סא"ל לחיילים במצוקה כלכלית הנדרשים לסיוע מיידי. תווי הקנייה ניתנים למימוש בכמה רשתות מזון והלבשה;
 - הטבות נוספות – יציאה מקודמת לחופשות חג ושבט לצורכי התארגנות; יום לסידורים אחת לחודשיים; דמי כלכלה בחופשות מחלה; הנחה בתשלומי חשמל וארנונה לחייל השוכר דירה; מענק חודשי בסך 88-200 ש"ח, בהתאם לרמת הפעילות וגובה התשמי"ש שלו הוא זכאי; תווי חג בסך 500 ש"ח בראש השנה ובפסח ודמי כלכלה בחופשת מחלה ומיוחדת.
- כאמור, חייל בודד חסר עורף משפחתי הוא חייל שהוכח שקיים נתק בלתי ניתן לגישור בינו לבין הוריו או שהוא הורחק מהמסגרת המשפחתית. לדברי אנשי המרכז לזכרו של מייקל לויין לסיוע לחיילים בודדים, כיוון שחרדים לשעבר אינם נמצאים בהכרח בנתק מוחלט ממשפחתם (לדוגמה, הם מקיימים שיחות טלפון עם משפחתם כמה פעמים בחודש), הם עשויים שלא להיות מוכרים כחיילים בודדים. לדבריהם, זו אחת הסיבות לאי-הכרה בחיילים חרדים לשעבר כחיילים בודדים.⁷⁵ בנוסף לכך נטען שתקופת ההמתנה מהגשת הבקשה להכרה כחייל בודד ועד לקבלת האישור ארוכה מאוד.⁷⁶ עם זאת, לא ברור אם קשיים אלו ייחודים

⁷⁵ ציקי אוד, המרכז לזכרו של מייקל לויין לסיוע לחיילים בודדים, שיחת טלפון, 11 בנובמבר 2018.
⁷⁶ הגר גריך-שחף, רכזת חיילות חסרות עורף משפחתי, המרכז לזכרו של מייקל לויין לסיוע לחיילים בודדים, שיחת טלפון, 11 בנובמבר 2018.

אך ורק לחיילים חרדים לשעבר, או שמא אלה קשיים שבהם נתקלים כלל החיילים המבקשים שיכירו בהם כחיילים בודדים. נזכיר כי לפי נתוני צה"ל, כשליש מהמתגייסים החרדים בשנת 2017 הם חיילים בודדים.

3.3 סיוע לחיילים בודדים משוחררים⁷⁷

להלן ההטבות הניתנות לחיילים בודדים משוחררים בתחום ההשכלה ובסיוע הכלכלי.

סיוע בתחום ההשכלה :

- סיוע בשיפור ובהשלמת בגרויות, באמצעות מימון מלא של שכר הלימוד להשלמת 12 שנות לימוד. סיוע זה יינתן החל משלושה חודשים לפני השחרור ועד עשר שנים לאחריו.
- קורס הכנה לפסיכומטרי בעלות מיוחדת והענקת שובר מימון בסך 1,500 ש"ח. ההטבה תקפה עד חמש שנים ממועד השחרור.
- התוכנית מ"מדים ללימודים" מעניקה סיוע ללימודי תואר או מקצוע במימון של שני-שלישים משכר הלימוד ועד 6,710 ש"ח (נכון לשנה"ל תשע"ח), או במימון של שני-שלישים מהסכום ששולם בפועל, ואת השליש הנותר משלם החייל מהפיקדון שקיבל כחייל משוחרר. המימון יינתן לכל שנת לימוד עבור שלוש שנות לימוד. לסטודנטים לרפואה ולהנדסה הסיוע יינתן למשך ארבע שנים. הזכאים לתוכנית זו הם חיילים בעלי תעודת שחרור בכבוד (זהב/ כסף/ ארד), והזכאות היא החל משלושה חודשים לפני השחרור ועד עשר שנים לאחר השחרור.
- מלגות פריפריה – מימון מלגת לימודים לתואר ראשון ללומדים במוסדות בפריפריה או לתושבי הפריפריה הלומדים ברחבי הארץ.
- מימון חד-פעמי של מבחן קבלה למכינות הקדם-אקדמיות (מימ"ד) או מימון עלות הרישום לבחינה הפסיכומטרית, כולל ערכת הרשמה למבחן.⁷⁸
- מימון מלא ללומדים לימודי טכנאים מוסמכים והנדסאים במכללות טכנולוגיות שבפיקוח המכון הממשלתי להכשרה מקצועית.

סיוע בתחומים נוספים :

נוסף על הסיוע בתחום ההשכלה, חיילים בודדים שהשתחררו מצה"ל זכאים לסיוע בתחומים האלה:⁷⁹ בדיור – חייל משוחרר שהיה זכאי לסיוע בדיור במהלך השירות ושוכר דירה בישראל במהלך השנה הראשונה לשחרור, זכאי לסיוע בשכר הדירה למשך שנה; תעסוקה – קבלת הצעות עבודה נבחרות לחיילים משוחררים בלבד ממאגר האגף והקרן; הטבות בתחומי הבידור, תרבות פנאי וצרכנות לחיילים המשתחררים בכבוד;⁸⁰ פטור מתשלום ארנונה במהלך כל השירות ובמשך ארבעה חודשים מהשחרור; זיכוי במס הכנסה – זכאות לפטור מוגבל במס הכנסה במשך שלוש שנים לאחר השחרור.

⁷⁷ אתר האינטרנט של הקרן לחיילים משוחררים במשרד הביטחון, כל הזכויות וההטבות לחיילים בודדים משוחררים, תאריך כניסה: 1 בנובמבר 2018.

⁷⁸ טרם נקבע גובה המימון לסמסטר ב' בשנה"ל תשע"ט ושנה"ל תש"פ.

⁷⁹ האגף והקרן לחיילים משוחררים במשרד הביטחון, זכויות והטבות לחיילים בודדים משוחררים, תאריך כניסה: 22 באוקטובר 2018.

⁸⁰ תעודת שחרור בכבוד מונפקת למשתחררים משירות סדיר בצה"ל החל מ-20 בינואר 2008. הזכאים לתעודה הם חיילים עד דרגת רס"ל או קצינים עד דרגת סרן שסיימו לפחות 85% משירות החובה שלהם.

4. הצעת חוק ממשלתית לתיקון מס' 25 לחוק שירות ביטחון התשע"ח-2018

בדצמבר 2018 ייכנס לתוקף ביטול התיקונים 19 ו-21 לחוק שירות ביטחון, העוסקים בגיוס חרדים, ולפי פסיקת בג"ץ על המחוקקים לחוקק הסדר גיוס חדש לתלמידי ישיבה.

בהצעה הממשלתית לתיקון מס' 25 לחוק שירות ביטחון העוסק בגיוס חרדים (להלן: הצעה לתיקון מס' 25), שעברה בכנסת בקריאה ראשונה ביולי 2018, נכתב כי תכליתה "לצמצם את האי-שוויון בגיוס לשירות הסדיר ולשירות הלאומי-אזרחי, תוך הכרה בחשיבות לימוד התורה".⁸¹ בדברי ההסבר להצעה נכתב: "השוויון בגיוס לצה"ל הוא ערך עליון, והוא חיוני לשמירה על צה"ל וחיזוקו כצבא-עם ממלכתי הממלא את ייעודו [...] הוועדה⁸² הכירה בחשיבותם של לומדי התורה בעם ישראל ובמדינת ישראל. בד בבד סברה הוועדה כי יש לנקוט צעדים משמעותיים ואקטיביים לצמצום אי-השוויון בשירות ולהעלאת שיעור המתגייסים מקרב בני הציבור החרדי, מתוך הבנה מעשית כי שיעור הגיוס במגזר החרדי לא ישתווה באופן מלא בשנים הקרובות לשיעור הגיוס במגזר הכללי."⁸³

להלן נציג את הסדרי הגיוס לחיילים חרדים ולחיילים חרדים לשעבר על פי הצעת החוק החדשה:

4.1. הגדרת "חרדי" ומנגנונים לדחיית שירות ולמתן פטור לתלמידי ישיבה חרדים

בדומה להסדר התקף היום, בהצעת החוק מוצע שקבוצת האוכלוסייה שתיכלל בהסדר זה היא "בוגרי מוסד חרדי" שלמדו שנתיים לפחות בין גיל 14-18 במוסד חינוך שהוא אחד מאלה:⁸⁴

1. מוסד חינוך תרבותי ייחודי, כהגדרתו בחוק מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים, התשס"ח-2018, שמיועד לאוכלוסייה המוגדרת כקבוצה תרבותית ייחודית בחוק זה.⁸⁵ "קבוצה תרבותית ייחודית" היא אחת מאלה: (א) קבוצת האוכלוסייה החרדית שתלמידיה לומדים בישיבה לימודי קודש לפי ההלכה היהודית; (ב) קבוצת אוכלוסייה אחרת שקבע השר בצו, באישור ועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת.⁸⁶

2. מוסד לימודי חרדי, או חלק ממוסד לימודי המיועד לתלמידי חרדים, ששר הביטחון קבע בהתייעצות עם שר החינוך ושר הרווחה ובאישור ועדת החוץ והביטחון של הכנסת.⁸⁷

דחיית שירות לתלמיד ישיבה תינתן למשך שנה בלבד בכל פעם, עד הגיעו של תלמיד הישיבה לגיל 24, בהתחשב בצורכי הביטחון והיקף הכוחות הסדירים. על התלמיד לעמוד בתנאים האלה:⁸⁸ 1. לומד בישיבה לימודים תורניים באופן סדיר, לא פחות מ-45 שעות שבועיות, ובכולל – 40 שעות שבועיות; 2. לא עוסק

⁸¹ סעיף 26 בסימן א': מטרה והגדרות בפרק ג' 1: שילוב תלמידי ישיבות ובוגרי מוסדות חינוך חרדיים, [בהצעת חוק שירות ביטחון \(תיקון מס' 25\) \(שילוב תלמידי ישיבות\), התשע"ח-2018](#).

⁸² [הוועדה לבחינת גיוס בני הציבור החרדי](#) – ועדה מקצועית שהוקמה על ידי שר הביטחון, בעקבות פסיקת בג"ץ 1477/14 שבה בוטלו תיקונים מס' 19 ו-21 לחוק שירות ביטחון.

על פי תמצית המלצות הוועדה לבחינת גיוס בני הציבור החרדי, הוועדה הוקמה על מנת לגבש הסדר שיעלה בקנה אחד עם צורכי הצבא כצבא עם ממלכתי ועם פסיקת בית המשפט העליון בבטלו את תיקון מס' 21, ויזכה להסכמה הרחבה הנדרשת לשם עיגונו בחקיקה. בראש הוועדה עמד היועץ המשפטי למערכת הביטחון, ועם חבריה נמנו: ראש אכ"א, הפרקליט הצבאי הראשי, הרב הצבאי הראשי וראש האגף הביטחוני-חברתי במשרד הביטחון.

מתוך דברי ההסבר לסעיף 1, [בהצעת חוק שירות ביטחון \(תיקון מס' 25\) \(שילוב תלמידי ישיבות\), התשע"ח-2018](#).

⁸³ מתוך דברי ההסבר לסעיף 1, [בהצעת חוק שירות ביטחון \(תיקון מס' 25\) \(שילוב תלמידי ישיבות\), התשע"ח-2018](#).

⁸⁴ סעיף 26(ג) בסימן ג': יעדי הגיוס והשלכות בשל אי-עמידה ביעד הגיוס השנתי הכולל, [בהצעת חוק שירות ביטחון \(תיקון מס' 25\) \(שילוב תלמידי ישיבות\), התשע"ח-2018](#).

⁸⁵ שם.

⁸⁶ סעיף 1 בפרק א': הגדרות, בחוק מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים, התשס"ח-2018.

⁸⁷ סעיף 26(ג) בסימן ג': יעדי הגיוס והשלכות בשל אי-עמידה ביעד הגיוס השנתי הכולל, [בהצעת חוק שירות ביטחון \(תיקון מס' 25\) \(שילוב תלמידי ישיבות\), התשע"ח-2018](#).

⁸⁸ סעיף 26(ה) וסעיף 26 (ו) בסימן ב': דחיית שירות ושילוב בשירות סדיר ובשירות לאומי-אזרחי, [בהצעת חוק שירות ביטחון \(תיקון מס' 25\) \(שילוב תלמידי ישיבות\), התשע"ח-2018](#).

בעיסוק נוסף על לימודיו בישיבה, אלא אם מלאו לו 22 שנה, אזי יוכל לעסוק בעיסוק נוסף שלא בשעות הלימוד בישיבה; 3. התייצב בלשכת הגיוס לצורכי רישום ובדיקה רפואית; 4. הוא וראש הישיבה הצהירו כי הם עומדים בתנאים שלעיל.⁸⁹

פטור משירות צבאי יינתן לתלמיד ישיבה שקיבל דחיית שירות משנה לשנה עד הגיעו לגיל 24.⁹⁰

תלמיד ישיבה שקיבל דחיית שירות ומלאו לו 21 (אם היה נשוי – לאחר שמלאו לו 20), אפשר להפנותו לשירות לאומי-אזרחי לאחר שנבחנו כל האפשרויות להצבתו בשירות צבאי, ולשם כך יקבל שוב דחיית שירות. בתום השירות הלאומי-אזרחי יקבל פטור משירות צבאי.⁹¹ בדברי ההסבר לסעיף זה נכתב: "מסלול השירות הלאומי-אזרחי נועד לאפשר שילוב תלמידי ישיבות בשירות חלופי, באופן הדרגתי, מתוך ניסיון ליצור ערוצים נוספים לנשיאה בנטל שיגבירו את צמצום פערי השוויון בנשיאה בנטל."

כאמור, על פי בג"ץ, הגדרת "חרדי" בהסדר התקף כיום יכולה להוביל לכך שגם מתגייס שאינו חרדי ביום גיוסו ייחשב כחרדי לצורך בדיקת העמידה ביעדי הגיוס אם למד למשך שנתיים לפחות בין הגילאים 14 ל-18 במוסדות החינוך שהוגדרו בחוק. הגדרת "חרדי" בהצעת תיקון מס' 25 זהה להגדרה בהסדר התקף כיום שבוטל על ידי בג"ץ, ואף נכתב בה מפורשות כי הגדרה זו כוללת גם חרדים לשעבר.

בדברי ההסבר להצעת תיקון מס' 25 נכתב כי בוגר מוסד חינוך חרדי יוגדר כ"מי שלמד במוסד שנתיים בטווח הגילים 14 עד 18. התלמידים במוסדות אלה גדלו בחברה החרדית. ההיבטים התרבותיים והסוציו-אקונומיים של הלומדים במוסדות אלה על פי רוב דומים, וכך גם יחסם אל המדינה ומוסדותיה בכלל ואל השירות הצבאי והלאומי-אזרחי בפרט. המדינה מבקשת לעודד את גיוסם של אלה ולשלבם בחברה הישראלית. אשר על כן, הלומדים במוסדות אלה במהלך מחצית לפחות מתקופת בחרותם (גילאי 14 עד 18) הם אלה שהמדינה מעוניינת לעודד את שילובם, בלא תלות בהשקפת עולמם הדתית בעת גיוסם"⁹² (ההדגשה לא במקור). גם בתמצית ההמלצות של הוועדה המקצועית לבחינת גיוס בני הציבור החרדי שהוקמה על ידי שר הביטחון לאחר פסיקת בג"ץ מספטמבר 2017, נכתב שהואיל ו"צעירים אשר התחנכו בציבור החרדי ופרשו מאורח חיים זה במהלך הגילאים 14-18 מגיעים מרקע סוציו-אקונומי דומה ונושאים עימם אתגרים דומים לאלו של הצעיר החרדי ביחס להשתלבות במערך השירות לצה"ל, השירות הלאומי או שוק העבודה – אם יבחרו בכך, יוכלו אף הם להשתלב במסלול תורתו ואמנותו ולדחות את שירותם. לפיכך, האתגר בגיוסם לשירות צבאי דומה לזה של כל צעיר חרדי אחר, ויש לראות בהם חרדים שהתגייסו לשם מדידת יעדי הגיוס."⁹³

עם זאת, מהצעת החוק לא ברור האם מעבר להכללתם של החרדים לשעבר בקביעת יעדי הגיוס של חרדים יש כוונה גם להעמיד לרשותם ערוצי סיוע שמטרתם לסייע להם להשתלב בשירות הצבאי ולזכות בהשלמת השכלה כמו זו המוצעת לחרדים במסלולי השירות הייעודיים המוצעים להם.

⁸⁹ סעיף 26 (ה) 1-6, בסימן ב': דחיית שירות ושילוב בשירות סדיר ובשירות לאומי-אזרחי, [בהצעת חוק שירות ביטחון \(תיקון מס' 25\) \(שילוב תלמידי ישיבות\), התשע"ח-2018](#).

⁹⁰ סעיף 26(ז), בסימן ב': דחיית שירות ושילוב בשירות סדיר ובשירות לאומי-אזרחי, [בהצעת חוק שירות ביטחון \(תיקון מס' 25\) \(שילוב תלמידי ישיבות\), התשע"ח-2018](#).

⁹¹ סעיף 26 (ט) (ז), בסימן ב': דחיית שירות ושילוב בשירות סדיר ובשירות לאומי-אזרחי, [בהצעת חוק שירות ביטחון \(תיקון מס' 25\) \(שילוב תלמידי ישיבות\), התשע"ח-2018](#).

⁹² מתוך דברי הסבר לסעיפים 26 ו-26 ט"ז וסעיף 10, [בהצעת חוק שירות ביטחון \(תיקון מס' 25\) \(שילוב תלמידי ישיבות\), התשע"ח-2018](#).

⁹³ [תמצית המלצות של הוועדה המקצועית של משרד הביטחון לבחינת גיוס בני הציבור החרדי](#).

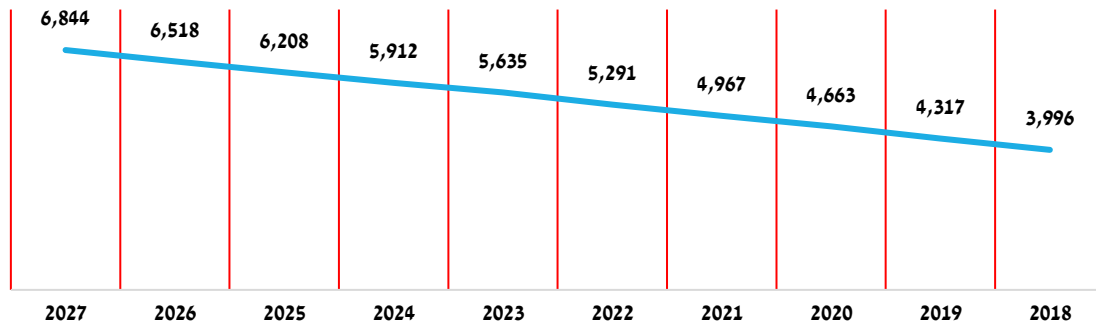
4.2 יעדי גיוס שנתיים וסנקציות במקרה של אי-עמידה ביעדים

בהצעת החוק לתיקון מס' 25 לחוק שירות ביטחון, יעדי הגיוס נקבעים בחקיקה ראשית והממשלה נדרשת לפעול לעמידה ביעדים, בניגוד להסדר הגיוס הקיים כיום, הקובע שהממשלה היא שתקבע את יעדי הגיוס השנתיים.⁹⁴ לדברי היועץ המשפטי לממשלה אביחי מנדלבליט, "קביעת יעדי הגיוס בחוק היא חשובה, נותנת מענה לאחת הבעיות שעליה הצביעה הפסיקה, ויש בה כדי לקדם את התכלית של צמצום אי-השוויון ובכך לתרום לעמידתו של ההסדר באמות המידה החוקתיות."⁹⁵

היעד השנתי הכולל הוא סכום של יעד הגיוס לצה"ל ושל יעד הגיוס לשירות האזרחי, כפי שהם מפורטים בתוספת השנייה להצעת החוק.⁹⁶ על פי ההצעה, העמידה ביעד השנתי הכולל אינה מחייבת עמידה ביעד הגיוס לצה"ל או ביעד הגיוס לשירות האזרחי, ודי בכך שמספר החרדים הכולל שהתגייסו זהה ליעד הכולל שנקבע.⁹⁷ לדברי היועץ המשפטי לממשלה, "היעדים המספריים שנקבעו זהירים, והתזכיר מציע התקדמות מדודה אל עבר היעד של צמצום אי-השוויון".⁹⁸

להלן יעדי הגיוס הכוללים לשנות הגיוס 2018-2027:

תרשים מס' 3: יעדי הגיוס הכוללים לשנות הגיוס 2018-2027

בדברי ההסבר להצעת החוק נכתב שיעדי הגיוס בהצעה נקבעו בהתייחס למספר המתגייסים בשנת הגיוס 2017: 3,000 מתגייסים לצה"ל, ו-530 לשירות הלאומי-אזרחי.⁹⁹ נזכר כי נכון להיום, יעד הגיוס האחרון שקבעה הממשלה היה לשנת 2016, ובו נקבע שיעד הגיוס הכולל יהיה 5,200, מתוכו 3,200 לצה"ל ו-2,000 לשירות לאומי. בהצעת החוק מוצע שבשנים 2018-2022 יעד הגיוס יעלה בהדרגה עד לכ-5,200, כלומר ליעד הגיוס שנקבע לשנת 2016.

לאחר עשר שנים (משנת 2018 ואילך), יעדי השירות ייקבעו בהתאם לגידול השנתונים בציבור החרדי. גודל השנתונים ייקבע על פי ממוצע השנתונים של גילאי 18-23 באותה שנה. בין השנים 2028-2037, יעד הגיוס יעודכן בשיעור זהה לאחוז הגידול הממוצע בגידול של שנתוני השירות הרלוונטיים, בתוספת של אחוז אחד.

⁹⁴ סעיף 26(ד) בסימן ג': יעדי הגיוס והשלכות בשל אי-עמידה ביעד הגיוס השנתי הכולל, [בהצעת חוק שירות ביטחון \(תיקון מס' 25\) \(שילוב תלמידי ישיבות\), התשע"ח-2018](#).

⁹⁵ מתוך הערות היועץ המשפטי לממשלה לסדר-יום הממשלה ב-1 ביולי 2018.

⁹⁶ לוח א' בתוספת שנייה, [בהצעת חוק שירות ביטחון \(תיקון מס' 25\) \(שילוב תלמידי ישיבות\), התשע"ח-2018](#).

⁹⁷ לדוגמה: אם היעד הכולל הוא 100, שהוא למעשה חיבור של יעד גיוס לצה"ל העומד על 60 עם יעד גיוס לשירות אזרחי העומד על 40, ובאותה שנה התגייסו לצה"ל 90 ו-10 לשירות האזרחי אזי ניתן לקבוע כי בשנה זו הייתה עמידה ביעדים.

מתוך דברי הסבר לסעיפים 26 ו-27 ט"ז וסעיף 10, [בהצעת חוק שירות ביטחון \(תיקון מס' 25\) \(שילוב תלמידי ישיבות\), התשע"ח-2018](#).

⁹⁸ מתוך הערות היועץ המשפטי לממשלה לסדר-יום הממשלה ב-1 ביולי 2018.

⁹⁹ מתוך דברי ההסבר לסעיף 1, [בהצעת חוק שירות ביטחון \(תיקון מס' 25\) \(שילוב תלמידי ישיבות\), התשע"ח-2018](#).

משנת 2038 ואילך, יעד הגיוס יעודכן בשיעור זהה לאחוז הגידול הממוצע בגודל של שנתוני השירות הרלוונטיים בלבד. גודל השנתונים ייקבע על פי ממוצע השנתונים של גילאי 18-23 באותה שנה.¹⁰⁰

בדיון בוועדת אמסלם אמר היועץ המשפטי של מערכת הביטחון עו"ד איתי אופיר: "הכי קל היה לנו להציב יעדים שהיו מקבלים מחיאות כפיים [...] הגענו ליעדים שהצבא מאמין שהוא יכול לעמוד בהם מבחינת שיעורי הגיוס". אופיר הוסיף כי הוועדה מכירה בערך לימוד התורה בעם ישראל, ולדבריו במערכת הביטחון "מבינים שבטווח הנראה לעין אנחנו לא נצמצם ב-100% את אי-השוויון. זאת אומרת, גם ביעדים שאנחנו מדברים עליהם 20 שנה קדימה, שיעור המתגייסים מקרב החרדים לא יהיה שווה לשיעור המתגייסים מקרב החילוניים או הדתיים הלאומיים".¹⁰¹

היועץ המשפטי לממשלה אביחי מנדלבלית כתב בהערותיו לסדר-יום הממשלה בבואה לדון בהצעת החוק: "בהנחה שהיעדים המוצגים בלוח יתממשו, הרי שגם בעוד 10 ואף 20 שנה, אחוז החרדים המתגייסים לשירות הצבאי והאזרחי גם יחד (60%) יהיה נמוך מאחוז המשרתים בציבור החילוני והדתי-לאומי (בשירות הצבאי בלבד כ-86%), ואף זאת בספירת הגברים בלבד. צפויה להתעורר השאלה האם יעדים אלה מייצגים התקדמות משמעותית דייה לעבר התכלית של צמצום אי-השוויון. [...] מן הצד השני נמצאת ההבנה כי שילוב חרדים בשירות הצבאי, הלאומי-אזרחי ובתעסוקה הוא תהליך סוציולוגי קשה ומורכב מאוד, המעורר רגישות חברתית ופוליטית ניכרת ומהווה שינוי עמוק ויסודי במסלולי החיים הקיימים של הציבור החרדי. לאור זאת, אנו סבורים כי היעדים הללו מציגים התקדמות ניכרת ומשמעותית אל עבר הגשמת התכליות אל מול מצב הדברים כיום, ומשכך תורמים כאמור לעמידתו של ההסדר המוצע באמות המידה החוקתיות".¹⁰²

נזכיר כי על פי הצעת החוק, חרדים לשעבר ייחשבו כחרדים לעניין עמידה ביעדי הגיוס.

בשולי הדברים נציין כי הסדר הגיוס של תלמידי ישיבות חרדים הקיים כיום אינו כולל סנקציה על קבוצה מסוימת במקרה של אי-עמידה ביעדי הגיוס. לעומת זאת בהצעה לתיקון החוק מס' 25 מוצע שמשנת הגיוס 2020, אם שיעור המתגייסים החרדים יהיה נמוך מ-95% מהיעד השנתי הכולל, יש להפחית את התמיכה הכוללת בישיבות,¹⁰³ מלבד "ישיבות מעודדות גיוס", המוגדרות בהצעת החוק כישיבות ששיעור המתגייסים בפועל מבין תלמידיהן הוא 20% בכל אחת משנות הגיוס 2018-2022; 25% בכל אחת משנות הגיוס 2023-2024; 40% בכל שנת גיוס 2025-2027, ומ-2028 ואילך יתגייסו 51% מבין תלמידיה.¹⁰⁴

על פי ההצעה, כך ייעשה צמצום התמיכה הכספית בישיבות: בשנה השלישית ובשנה הרביעית לתיקון החוק, התמיכה תצומצם באחוז הזהה לאחוז האי-עמידה ביעד; בשנה החמישית ובשנה השישית לתיקון החוק, התמיכה תצומצם בשיעור כפול מאחוז האי-עמידה ביעד; בשנה השביעית ובשנה השמינית התמיכה תצומצם בשיעור של פי שלושה מאחוז האי-עמידה ביעד; בשנה התשיעית ובשנה העשירית – בשיעור של פי ארבעה מאחוז האי-עמידה ביעד.¹⁰⁵

¹⁰⁰ תמצית המלצות של הוועדה לבחינת גיוס בני הציבור החרדי.

¹⁰¹ עו"ד איתי אופיר, הייעוץ המשפטי של מערכת הביטחון, פרוטוקול מס' 1, דיון בוועדה המיוחדת להסדרת מעמדם של תלמידי ישיבות, ולשילובם של בוגרי ישיבות בשירות צבאי, בשירות לאומי-אזרחי ובתעסוקה, 3 ביולי 2018.

¹⁰² מתוך הערות היועץ המשפטי לממשלה לסדר-יום הממשלה ב-1 ביולי 2018.

¹⁰³ סעיף 26 י"ז, בהצעת חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 25) (שילוב תלמידי ישיבות), התשע"ח-2018.

¹⁰⁴ סעיף 26 י"ז (א) ולוח ב' בתוספת השנייה בהצעת חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 25) (שילוב תלמידי ישיבות), התשע"ח-2018.

¹⁰⁵ לוח ג' (סעיף 26 י"ז) – מנגנון ההשלכות בשל אי-עמידה ביעד הגיוס השנתי הכולל בתוספת שנייה בהצעת חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 25) (שילוב תלמידי ישיבות), התשע"ח-2018.

עוד מוצע שאם משנת הגיוס 2020 ואילך מספר המתגייסים בפועל (שהחלו לשרת) יפחת מ-85% מהיעד השנתי הכולל במשך שלוש שנות גיוס רצופות – לאחר שנה יפקע הפרק העוסק בהסדר גיוס חרדים בחוק שירות ביטחון.¹⁰⁶

ההצעה מציעה גם הסדרים לקידום שילוב החרדים בתעסוקה, ולפיהם צה"ל יעביר למשרד העבודה והרווחה, למרכזי תעסוקה או לטובת פעילות להכוונה תעסוקתית פרטים של כל תלמידי הישיבות או החרדים לשעבר שקיבלו פטור משירות מתוקפו של חוק שירות ביטחון, על מנת לשלבם בשוק התעסוקה.¹⁰⁷

נספח

דחיות שירות ופטור משירות לתלמידי ישיבות הציונות הדתית¹⁰⁸

2017	2016	2015	2014	
3,272	3,138	2,905	2,228	דחיות שירות
113	147	142	527	פטורים

נתונים על גיוס של תלמידי ישיבות הציונות הדתית¹⁰⁹

2017	2016	2015	2014	
1,345	1,286	1,082	634	גיוס

¹⁰⁶ סעיף 26 י"ח, בהצעת חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 25) (שילוב תלמידי ישיבות), התשע"ח-2018.

¹⁰⁷ סימן ה': שילוב בתעסוקה, הצעת חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 25) (שילוב תלמידי ישיבות), התשע"ח-2018.

¹⁰⁸ רס"ן נועה הרפז-יוז, רמ"ד כנסת, ממשל וציבור בלשכת הרמטכ"ל, מכתבים, 31 ביולי 2018 ו-15 בנובמבר 2018.

¹⁰⁹ שם.

